

บทที่ 7

แนวคิด ทฤษฎีที่เกี่ยวกับกลุ่ม

จุดกำเนิดของแนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวกับกลุ่มอยู่ในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 แนวคิดและทฤษฎีเหล่านี้ล้วนแล้วแต่มองเห็นความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคม การเมืองและเทคโนโลยีด้วยกันทั้งสิ้น จึงทำให้นักทฤษฎีที่เกี่ยวกับกลุ่มไม่อาจจะมองมนุษย์แยกจากสิ่งแวดล้อมได้เลย นักสังคมสงเคราะห์กลุ่มก็เช่นเดียวกัน มองกลุ่มว่าเป็นทั้ง “ระบบ” ที่ตนเองต้องยอมรับผิดชอบและเป็น “ตัวกลางหรือสื่อ” ที่ทรงอิทธิพลต่อสมาชิกกลุ่ม ทำให้ทั้งทฤษฎีที่เกี่ยวกับกลุ่มและทฤษฎีด้านสังคมสงเคราะห์กลุ่ม ต่างก็มีแนวความคิดพื้นฐานที่สอดคล้องต้องกันโดยมองเห็นความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันระหว่างสมาชิกกลุ่ม กลุ่ม และสิ่งแวดล้อม ซึ่งอาจจะสรุปแนวคิดนี้ได้จากถ้อยคำที่ว่า “บุคคลที่อยู่ในกลุ่มในบริบทของสิ่งแวดล้อม” (Person-in-group-in-environment) (Garvin and Ephross 1991: 181)

ส่วนใหญ่แล้วสังคมสงเคราะห์กลุ่มได้หยิบยืมแนวคิดและทฤษฎีทางจิตวิทยา ที่นักจิตวิทยาได้ศึกษาเกี่ยวกับกลุ่มเล็กไว้ มาผนวกกับแนวคิดทฤษฎีทางสังคมวิทยาเพื่อเป็นแนวทางศึกษาและทำความเข้าใจกลุ่มที่นักสังคมสงเคราะห์กลุ่มปฏิบัติงานด้วย แม้ว่าแนวคิดและทฤษฎีดังกล่าวนี้จะยังไม่มีเอกภาพหรือยังมีความไม่ลงรอยกันทางด้านความคิด (Garvin 1987b: 685) อยู่ก็ตาม ซึ่งในที่นี้จะได้นำเสนอแนวคิดและทฤษฎีสำคัญทางจิตวิทยาและสังคมวิทยาเกี่ยวกับกลุ่มจำนวน 7 แนวทาง รวมกับแนวคิดของไทยอีกแนวคิดหนึ่งซึ่งจัดว่ามีอิทธิพลต่อความเข้าใจในเรื่องกลุ่มคือระบบอุปถัมภ์เป็น 8 แนวทางด้วยกัน ซึ่งแนวคิดทฤษฎีเหล่านี้ แม้ว่าไม่อาจจะทำให้เข้าใจกลุ่มได้อย่างรอบด้าน แต่อย่างน้อยก็สามารถใช้เป็นแนวทางในการอธิบายและการปฏิบัติงานกับกลุ่มได้ทั้งในระดับจุลภาคและมหภาค อันได้แก่

1. ทฤษฎีสถาน (Field Theory)
2. ทฤษฎีปฏิสัมพันธ์ (Interaction Theory)
3. ทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคม (Social Exchange Theory)
4. วิธีการสังคมมิติ (Sociometry)
5. ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ (Psychoanalytic Theory)
6. ทฤษฎีระบบทั่วไป (General System Theory)
7. แนวคิดเชิงนิเวศ (Ecological Perspective)
8. แนวคิดระบบอุปถัมภ์

โดยจะได้กล่าวถึงสาระสำคัญของแนวคิดและทฤษฎีเหล่านี้ไปตามลำดับ

1. ทฤษฎีสถาน (Field Theory)

ทฤษฎีนี้ได้รับอิทธิพลมาจากวิทยาศาสตร์กายภาพ (Balgopal and Vassil 1983: 66) และจัดว่าเป็นทฤษฎีหนึ่งของจิตวิทยาสังคม โดยผู้ที่ก่อตั้งทฤษฎีนี้ก็คือเคิร์ต เลวิน (Kurt Lewin) ซึ่งเขียนหนังสือชื่อ ทฤษฎีสถานในสังคมศาสตร์ (Field Theory in Social, 1951) และยังเป็นผู้ให้กำเนิดแนวคิด “พลวัตกลุ่ม” หรือ “กลุ่มสัมพันธ์” (Group Dynamics) อีกด้วย (Forsyth 1990: 13) แม้ว่าทฤษฎีสถานจะเคยถูกประกาศโดยอดีตนักศึกษาของเลวินคือ มอร์ตัน ดอยช์ (Morton Deutsch) ว่า “ตายแล้ว” ก็ตาม แต่ตัวปรัชญาของทฤษฎีก็ยังคงถูกนำไปใช้ประโยชน์ในศาสตร์ประยุกต์ต่างๆ เช่น

การพัฒนาองค์กร สังคมสงเคราะห์ การจัดการความขัดแย้ง การบำบัดต่างๆ ฯลฯ (Kettner – Polley 2000: 1012, 1017)

ทฤษฎีสนามมีคำอธิบายอยู่หลายชุดและมองได้หลายมุมมอง ในที่นี้แม้ว่าจะได้นำเสนอคำอธิบายที่มีหลายมุมมอง แต่ทุกมุมมองก็ล้วนอิงอาศัยแนวคิดพื้นฐานที่เลวินนำกรอบคิดของทฤษฎีสนามในทางฟิสิกส์ของนักวิทยาศาสตร์ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 มาพัฒนาทฤษฎีสนามของเขาในทางจิตวิทยา (Smith and Vetter 1991: 358 – 359) ทั้งสิ้น

แกนของทฤษฎีสนาม มาจากแนวความคิดที่ว่า การที่จะอธิบายสถานการณ์ทางจิตวิทยาซึ่งก็คือพฤติกรรมของบุคคลใดได้ ก็จะต้องศึกษาว่าคุณลักษณะของสิ่งแวดล้อมของบุคคลผู้นั้นเป็นอย่างไร ควบคู่กันไปกับการศึกษาข้อเท็จจริงอื่นๆ ที่รวมกันเป็นองค์ประกอบของบุคคลดังกล่าวว่าเป็นอย่างไร ซึ่งก็ได้แก่ โครงสร้างภายในของบุคคล โครงสร้างภายนอกของสิ่งแวดล้อมและความสัมพันธ์ในเชิงโครงสร้างระหว่างบุคคลกับสิ่งแวดล้อม (Smith and Vetter: 359 – 360)

ทฤษฎีสนาม¹ จัดเป็นแนวคิดเชิงระบบทางจิตวิทยาที่อธิบายว่าพฤติกรรมของบุคคลจะได้รับอิทธิพลมาจากแบบแผนความสัมพันธ์เชิงพลวัตระหว่างปัจเจกที่ต่างก็เป็นสมาชิกกลุ่มกับสิ่งแวดล้อมของปัจเจก สิ่งแวดล้อมนี้อาจเรียกได้ว่าเป็นสถานการณ์ทั้งหมด (Total Situation) และสถานการณ์ทั้งหมดนี้ก็อาจเรียกขานในอีกชื่อหนึ่งได้ว่าสนามชีวิต (Life Space) ที่มีองค์ประกอบคือกลุ่ม (หรือสมาชิกในกลุ่ม) และสิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบๆกลุ่ม (Lewin 1951: xi) สิ่งแวดล้อมดังกล่าวนี้อาจจะจำแนกได้เป็น 3 ด้านหลักๆ ด้วยกัน คือ ด้านจิตใจ สังคมและกายภาพ ซึ่งตามนัยของทฤษฎีนี้ ความสัมพันธ์เชิงพลวัตที่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของบุคคล/ปัจเจกจะหมายถึงพลัง (Force) ต่างๆ ที่เป็นแรงดึงดูด (Valence) หรือแรงยึดเหนี่ยวระหว่างสมาชิกกลุ่มที่มีทั้งด้านบวกและด้านลบ ซึ่งจะทำให้กลุ่มบรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้ได้ในที่สุด แรงดึงดูดนี้เองที่จะแสดงออกมาในรูปของทิศทาง (Vector) หรือการเคลื่อนที่ไปสู่เป้าหมายของกลุ่ม ซึ่งจะทำให้กลุ่มเกิดพลวัตหรือการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา (Corsini 1999: 376 และวินิจ เกตุขำ และคมเพชร ฉัตรศุภกุล 2522: 66)

ในการนำทฤษฎีสนามมาปรับใช้กับกลุ่ม ก็ต้องมีการวิเคราะห์สนามชีวิตในลักษณะที่เป็นสถานการณ์ทั้งหมด ซึ่งหมายถึงองค์รวมของข้อเท็จจริงทั้งหลายที่ต่างก็พึ่งพาอาศัยกันและกันอยู่ (Wolman 1973: 146) โดยที่เราไม่อาจนำเอาแต่เฉพาะองค์ประกอบบางอย่างที่แยกส่วนมาวิเคราะห์อย่างโดดๆ ได้ ทั้งยังจะต้องถือว่าในสนามชีวิตหนึ่งๆ เหตุการณ์ปัจจุบัน (Contemporaneity) จะมีความสำคัญมากกว่าทั้งเหตุการณ์ในอดีตที่ผ่านมาแล้ว และเหตุการณ์ในอนาคตที่ยังมาไม่ถึง ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการเป็นพลวัตของทุกๆ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสนามชีวิตอีกด้วย นอกจากนี้ ทฤษฎีสนามก็ยังใช้วิธีการที่เป็นพลวัตซึ่งเป็นวิทยาศาสตร์มาศึกษาสนามชีวิต โดยการมองว่าในสนามชีวิตที่ถือว่าเป็นระบบหนึ่งนี้ จะมีองค์ประกอบภายในที่มีความสัมพันธ์กันอย่างยืดหยุ่น และพยายามที่จะธำรงไว้ซึ่งความสมดุลหรือบูรณาการภายในระบบเสมอ (Lewin 1915: 60 – 63 และ Deutsch 1968: 417)

¹ในที่นี้ จะกล่าวถึงเฉพาะสาระสำคัญของทฤษฎีสนามในลักษณะของการลดความซับซ้อนลง (Simplification) โดยจะไม่กล่าวถึงองค์ประกอบเชิงโครงสร้างของทฤษฎี ซึ่งมีนัยเชิงกายภาพและมีความละเอียดซับซ้อนเป็นอันมาก โดยเลวินได้อธิบายเนื้อหาของทฤษฎีด้วยคำศัพท์หลักๆ จำนวนหนึ่ง เช่น สนามชีวิต พื้นที่ (Regions) ของสนามชีวิต ซึ่งจะแบ่งออกเป็นส่วนย่อยๆ คุณสมบัติของขอบเขต (Boundaries) ในสนามชีวิตที่ทำให้บุคคลไม่อาจเคลื่อนย้ายได้โดยเสรี การเคลื่อนย้ายจากพื้นที่หนึ่งของสิ่งแวดล้อมไปสู่พื้นที่อื่นๆ ที่เรียกว่า Locomotion สิ่งแวดล้อมด้านจิตใจ (Psychological environment) ที่บุคคลจำเป็นต้องมีปฏิสัมพันธ์ด้วยเพื่อตอบสนองความต้องการและลดความตึงเครียดซึ่งเป็นภาวะการขาดสมดุลระหว่างบุคคลกับสิ่งแวดล้อม ทิศทาง (Vector) การเคลื่อนที่ของบุคคลไปสู่จุดหมาย ฯลฯ (Smith and Vetter 1991: 360-365, 382)

- 419, 421 - 422) ซึ่งเลวินได้อธิบายว่า องค์ประกอบภายในที่เป็นพลวัตนี้ จะอยู่ในรูปของพลังต่างๆ ดังได้กล่าวมาแล้วซึ่งจะมีอยู่ทั้งในตัวสมาชิกกลุ่มเองและในสิ่งแวดล้อมรอบๆ ตัวสมาชิกกลุ่มและมีการเปลี่ยนแปลงไปอยู่เสมอ (Deutsch: 434 - 446)

เลวิน ยังได้กล่าวต่อไปว่า ในวิชาจิตวิทยาสังคม “สนามชีวิต” หรือ “สถานการณ์ทั้งหมด” จะหมายถึง “ข้อเท็จจริงอันหลากหลายซึ่งดำรงอยู่ด้วยกัน และเป็นสิ่งที่กำหนดพฤติกรรมของบุคคลในช่วงหนึ่งๆ” โดยนัยนี้จึงมีความหมายว่าพฤติกรรม (Behavior-B) เป็นสมการของสนามชีวิต (Life Space-LS) ที่อาจเขียนออกมาเป็นสมการได้ว่า $B = f(LS)$ ซึ่งถ้าหากกล่าวในทางกลับกัน สนามชีวิตจะเป็นผลผลิตของปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและสภาพแวดล้อมของตัวบุคคลนั้นๆ ซึ่งสามารถเขียนออกมาได้ในรูปของสมการ $B = f(LS) = f(P, E)$ (Deutsch: 423) จากสมการนี้จึงเห็นได้ว่า เลวินพยายามที่จะเน้นถึงความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างบุคคลกับสิ่งแวดล้อมของบุคคล ซึ่งเขารวมเรียกว่า “สถานการณ์ทั้งหมด” นั้นเอง

ทฤษฎีสถานการณ์ของเลวิน จากการตีความของโรนัลด์ ดับเบิลยู โทสแลนด์ และโรเบิร์ต เอฟ. ไรวีส (Ronald W. Toseland and Robert F. Rives) ก็คือ กลุ่มมีสนามชีวิตของตัวเอง และมีตำแหน่งแห่งที่อยู่ภายในสนามชีวิตซึ่งสัมพันธ์กับวัตถุอย่างอื่นที่อยู่ในสนามดังกล่าว กลุ่มทุกกลุ่มจะมีทิศทางที่เคลื่อนตัวไปสู่เป้าหมายของมันเสมอ ในขณะที่เดียวกัน กลุ่มก็จะต้องพบเผชิญอุปสรรคขัดขวางกระบวนการเคลื่อนตัวไปสู่เป้าหมายที่ต้องการและจากการที่เลวินเป็นนักจิตวิทยากลุ่มเกสตัลท์ (Gestalt) ผู้หนึ่ง (วินิจ เกตขำ และคมเพชร ฉัตรศุกกุล 2522: 64) ซึ่งมองสิ่งต่างๆ แบบองค์รวม (Holistic) ทำให้โทสแลนด์และไรวีสเห็นว่า คุณูปการของทฤษฎีสถานการณ์ก็คือการมองกลุ่มว่าเป็นองค์รวมหมายความว่ากลุ่มเป็นระบบที่มีพัฒนาการอย่างสืบเนื่อง และประกอบด้วยพลังงานต่างๆ ที่แม้จะเป็นปฏิปักษ์ขัดแย้งกัน แต่ต่างก็เหนี่ยวนำสมาชิกให้อยู่รวมกันในกลุ่มและทำให้กลุ่มเคลื่อนตัวไปสู่การบรรลุผลสำเร็จตามเป้าหมาย โดยเลวินเห็นว่า กลุ่มจะเปลี่ยนแปลงไปอยู่เสมอ ในอันที่จะจัดการกับสถานการณ์ทางสังคมที่กลุ่มต้องเผชิญ แม้ว่าบางครั้งทุกๆ กลุ่มจะเข้าสู่ภาวะก้ำกึ่งระหว่างเคลื่อนไหวและการคงที่ก็ตาม แต่พฤติกรรมของสมาชิกกลุ่มและกลุ่มเองก็จะขึ้นอยู่กับสถานการณ์ทั้งหมดหรือสนามชีวิตของกลุ่ม (Toseland and Rivas 2001: 65)

โทสแลนด์และไรวีสกล่าวต่อไปว่า พลังต่างๆ ที่อยู่ในกลุ่มนี้ ได้แก่

- (1) บทบาท หมายถึง สถานภาพ สิทธิและหน้าที่ของสมาชิกกลุ่ม
- (2) บรรทัดฐาน เป็นกฎที่กำกับดูแลพฤติกรรมของสมาชิกกลุ่ม
- (3) อำนาจ เป็นความสามารถของสมาชิกกลุ่มที่จะมีอิทธิพลต่อสมาชิกด้วยกัน
- (4) ความเหนียวแน่นของกลุ่ม หมายถึง ผลรวมของพลังต่างๆ ที่ส่งผลให้สมาชิกแต่ละคนดำรงอยู่ในกลุ่ม
- (5) การเห็นพ้องต้องกัน หมายถึง ระดับการเห็นพ้องต้องกันในกลุ่มสมาชิกเกี่ยวกับเป้าหมายของกลุ่มและปรากฏการณ์อื่นๆ ของกลุ่ม
- (6) การเคลื่อนตัวของกลุ่ม หมายถึง ศักยภาพของวัตถุ (หมายถึงกลุ่ม) ที่ก้าวไปสู่เป้าหมายซึ่งอยู่ภายในสนามชีวิตของกลุ่ม (Toseland and Rivas: 65-66)

ลอเรนซ์ เอส. ไรวีสแมน และ เคย์ โคซ์ (Lawrence S. Wrightsman and Kay Deaux 1981: 24-26) ได้สรุปสาระสำคัญของทฤษฎีสถานการณ์ อันเป็นการขยายความสมการของทฤษฎีนี้ว่า

พฤติกรรมของมนุษย์เป็นการทำหน้าที่ของบุคคลนั้นๆ กับสิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบๆ บุคคลดังกล่าว ซึ่งมีความหมายว่า พฤติกรรมของบุคคลเป็นผลที่เกิดมาจากลักษณะภายในของบุคคลนั่นเอง (เช่น กรรมพันธุ์ ความสามารถเฉพาะตัว บุคลิกภาพ สุขภาพ ฯลฯ) ผนวกกับสถานการณ์ทางสังคมที่สิ่งแวดล้อมสมาชิกอยู่ในขณะนี้ (เช่น มีคนอื่นอยู่รอบข้างสมาชิกผู้นั้นหรือไม่ เป้าหมายส่วนตัวของสมาชิกดังกล่าวถูกขัดขวางจากบุคคลอื่นมากน้อยเพียงใด ฯลฯ)

ดี. คาร์ทไรท์ และ เอ. แซนเดอร์ (D. Cartwright and A. Zander 1968) ซึ่งงานศึกษาของคนที่ทั้งสองเกี่ยวกับพลวัตของกลุ่มเล็กได้ถูกนำไปอ้างอิงมากที่สุดงานหนึ่ง ได้ให้คำนิยามสั้นๆ ไว้ว่า ทฤษฎีสนามมองกลุ่มว่าเป็นระบบที่เคลื่อนที่ไปสู่จุดหมายปลายทางที่กำหนดไว้ โดยมีพลังต่างๆ ทั้งภายในและภายนอกกลุ่มที่จะส่งอิทธิพลต่อทิศทางที่กลุ่มจะมุ่งไปสู่จุดหมายปลายทางที่กำหนด ซึ่งอาจจะส่งผลทั้งในทางที่ส่งเสริมกลุ่มหรือเป็นอุปสรรคต่อกลุ่มก็ได้เช่นกัน (อ้างอิงใน Garvin and Ephross 1991: 182)

ฟอร์ไซท์ (Forsyth 1990: 13) เป็นอีกผู้หนึ่งที่สรุปไว้ว่า ทฤษฎีสนามเป็นรูปแบบทางจิตวิทยาของพฤติกรรมมนุษย์ ซึ่งมีลักษณะเป็นปฏิสัมพันธ์นิยม (Interactionism) โดยเฉพาะสมมติฐานหลักของทฤษฎีนี้ที่ว่า พฤติกรรมเป็น “สมการ” ของคุณลักษณะของบุคคลกับคุณลักษณะของสิ่งแวดล้อมรอบตัวบุคคลผู้นั้น ซึ่งเมื่อนำสมการดังกล่าวมาใช้กับบริบทของกลุ่ม ก็อาจจะแปลความหมายได้ว่าพฤติกรรมของสมาชิกกลุ่มเป็นผลที่เกิดจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างคุณลักษณะส่วนบุคคลของตัวสมาชิกกับปัจจัยที่แวดล้อมเขาหรือเธอ ซึ่งทั้งสองประการนี้รวมกันเรียกว่า “สนามชีวิต”

การปรับใช้ทฤษฎีสนามในงานสังคมสงเคราะห์กลุ่ม

ทฤษฎีสนามมีประโยชน์ในการนำมาปรับใช้กับงานสังคมสงเคราะห์กลุ่ม ดังละเอียดต่อไปนี้ คือ

1. จากการที่ทฤษฎีถือว่ากลุ่มเล็กในงานสังคมสงเคราะห์กลุ่มมีสนามชีวิตเป็นของตนเองซึ่งประกอบด้วยกลุ่มและสิ่งแวดล้อมรอบๆ กลุ่ม นักสังคมสงเคราะห์จึงต้องให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มกับสิ่งแวดล้อมรอบๆ กลุ่มที่ตนเองปฏิบัติงานด้วย (Dunphy 1972 อ้างถึงใน Garvin 1987b: 676) เพราะทั้งกลุ่มและสิ่งแวดล้อมต่างก็มีอิทธิพลต่อกันและกัน ดังตัวอย่างกลุ่มในชุมชนแออัดที่มีปัญหาที่อยู่อาศัยไม่ถูกสุขลักษณะ ขาดแคลนสาธารณูปโภคพื้นฐาน เช่น น้ำประปา ไฟฟ้า โทรศัพท์สาธารณะ ทางเดินที่สะดวกและปลอดภัย ซึ่งส่งผลให้คุณภาพชีวิตของคนในชุมชนต่ำกว่ามาตรฐานที่ยอมรับกันได้และแสดงให้เห็นอิทธิพลของทั้งกลุ่มและสิ่งแวดล้อมที่มีสมาชิก

2. จากสมการของทฤษฎีสนามคือ $B = f(P, E)$ อาจขยายความได้ว่า พฤติกรรมของสมาชิกในกลุ่ม (B) เป็นสมการ (f) ของปฏิสัมพันธ์ระหว่างคุณลักษณะส่วนบุคคลของสมาชิก (P) กับปัจจัยสิ่งแวดล้อม (หรือ E อันประกอบด้วยลักษณะของกลุ่ม ลักษณะของสมาชิกและสถานการณ์) ซึ่งทั้ง P และ E นี้รวมกันเรียกว่า “สนามชีวิต” (Forsyth 1990: 13) ดังนั้น ในการศึกษาพฤติกรรมของสมาชิกนักสังคมสงเคราะห์จึงต้องให้ความสำคัญกับคุณลักษณะของสมาชิกแต่ละคนในกลุ่มไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าสิ่งแวดล้อมของกลุ่มเสมอ

3. ทฤษฎีสนามถือว่า กลุ่มทุกกลุ่มจะมุ่งสู่เป้าหมายเสมอ ในขณะที่ภายในสมาชิกของกลุ่มก็จะมีพลังต่างๆ ดำรงอยู่ พลังเหล่านี้มีผู้ให้คำอธิบายไว้ต่างๆ กัน บางท่านก็เห็นว่า เป็นพลังบวกและลบที่มีอยู่ทั้งภายในกลุ่มและภายนอกกลุ่ม (สิ่งแวดล้อมของกลุ่ม) และจะส่งผลไม่เพียงแต่กับสมาชิกแต่ละคนภายในกลุ่มเท่านั้น แต่ยังรวมถึงกลุ่มด้วย (Barker, et al. 1995: 27) ขณะที่บางครั้งก็เห็นว่า

พลังนี้อาจจะเป็นแรงต้านหรือเป็นสิ่งที่ขัดขวาง ไม่ให้กลุ่มบรรลุเป้าหมายก็ได้ หรืออาจจะเป็นสิ่งที่สามารถเปลี่ยนทิศทางของกลุ่มก็ได้เช่นกัน ดังนั้น ในการที่กลุ่มต่างๆ จะมุ่งไปสู่เป้าหมายที่กำหนดไว้ บางกลุ่มจึงอาจจะประสบผลสำเร็จโดยไม่มีอุปสรรคใดๆ มาแผ้วพานเลย ในขณะที่บางกลุ่มก็อาจจะพบอุปสรรคขัดขวางมากมายจนทำให้เป้าหมายเปลี่ยนแปลงไปเลยก็ได้ (Nixon 1979: 29-30) ด้วยเหตุนี้ นักสังคมสงเคราะห์จึงต้องให้ความสำคัญกับพลังต่างๆ ที่อยู่ทั้งนอกกลุ่มและในกลุ่ม เช่น ผู้นำของกลุ่ม ความขัดแย้งและความสามัคคีภายในกลุ่ม แรงเกาะเกี่ยวของกลุ่ม สภาพการณ์ในชุมชนที่กลุ่มตั้งอยู่

4. จากการที่ทฤษฎีภาคสนามกล่าวว่าพฤติกรรมของบุคคลเป็นผลิตผลของสนามชีวิตของบุคคลนั้น การจะเข้าใจพฤติกรรมของสมาชิกกลุ่ม นักสังคมสงเคราะห์จะต้องเข้าใจสนามชีวิตหรือโลกที่สมาชิกรับรู้ว่าเป็นเช่นไรและให้ความสำคัญกับเหตุการณ์ในปัจจุบัน หรือเหตุการณ์ที่นี้เคยมีผลต่อพฤติกรรมของสมาชิกกลุ่มมากกว่าเหตุการณ์ในอดีตหรืออนาคต

5. นักสังคมสงเคราะห์พึงทำความเข้าใจว่ากลุ่มเป็นองค์รวม ในการก้าวไปสู่เป้าหมายของกลุ่ม กลุ่มทุกกลุ่มจะเปลี่ยนแปลงตัวเองอยู่เสมอ ในขณะที่เดียวกันก็ให้ความสำคัญกับพลวัตของพลังทั้ง 6 ประการของกลุ่มอันได้แก่ บทบาทของสมาชิก บรรทัดฐานของกลุ่ม อำนาจภายในกลุ่ม ความเหนียวแน่นของกลุ่ม การเห็นพ้องต้องกันของกลุ่มและการเคลื่อนไหวของกลุ่ม ไปสู่เป้าหมายว่ามีอิทธิพลต่อกลุ่ม ต่อสมาชิกและความเป็นไปของกลุ่ม

6. นักสังคมสงเคราะห์จำเป็นต้องเข้าใจพฤติกรรม การติดต่อสื่อสารภายในกลุ่มเล็ก ที่ใช้ทฤษฎีสนามมาอธิบายดังที่ เอ็ดเวิร์ด เอ. มาบริ และริชาร์ด เอ. บาร์นส์ (Edward A. Mabry and Richard A. Barnes 1980: 10) ได้สรุปว่าพฤติกรรมของกลุ่มเป็นเรื่องของการที่สมาชิกแต่ละคน ซึ่งมารวมกลุ่มต่างก็มีวัตถุประสงค์เป็นของตนเองและพยายามที่จะปรับวัตถุประสงค์เหล่านี้ให้สอดคล้องต่อกัน ในขณะที่เดียวกันก็ต้องปรับวัตถุประสงค์ของสมาชิกทุกคนให้เข้ากับวัตถุประสงค์รวมกันของกลุ่ม ทั้งยังจะต้องคำนึงถึงอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมภายนอกที่มีต่อกลุ่มด้วยสิ่งนี้เองที่ทำให้ปฏิสัมพันธ์ส่วนใหญ่ของสมาชิกกลุ่มเป็นไปเพื่อการประสานวัตถุประสงค์ทั้งของสมาชิกและของกลุ่มเข้าด้วยกัน เพื่อให้กลุ่มบรรลุผลสำเร็จ นั่นก็คือสมาชิกกลุ่มจะใช้เวลาติดต่อสื่อสารและการแลกเปลี่ยนข่าวสารข้อมูลระหว่างกันเพื่อให้กลุ่มดำเนินไปในทิศทางที่ต้องการและตัวสมาชิกเองต่างก็ได้รับความพึงพอใจโดยทั่วกัน

2. ทฤษฎีปฏิสัมพันธ์ (Interaction Theory)

ทฤษฎีปฏิสัมพันธ์มุ่งศึกษาแบบแผนปฏิสัมพันธ์ของสมาชิกกลุ่มที่เป็นการติดต่อสื่อสารทั้งแบบใช้คำพูดและไม่ใช้คำพูดเพื่อจะได้ทราบบรรทัดฐานของกลุ่มนั้นๆ และสามารถทำนายเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นในกลุ่มได้ (Phillips 1973: 37-38) โดยผู้ที่พัฒนาทฤษฎีนี้ขึ้นมาเป็นพิเศษก็คือโรเบิร์ต เอฟ. เบลล์, จอร์จ ซี. โฮมันส์ และ ดับเบิลยู. เอฟ. ไวท์ (Robert F. Bales, George C. Homans and W. F. Whyte) หรือเบลล์ และคณะ (Cartwright and Zander 1968: 26) ทฤษฎีนี้มองกลุ่มว่าเป็นระบบของบุคคลต่างๆ ที่มีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน และเน้นว่าเราสามารถจะศึกษาและทำความเข้าใจพฤติกรรมของกลุ่มในทุกๆ แง่มุมได้จากองค์ประกอบพื้นฐาน 3 ประการ คือ กิจกรรมที่กลุ่มทำ ปฏิสัมพันธ์ด้านต่างๆ ของสมาชิกในกลุ่มและสภาพอารมณ์จิตใจของสมาชิกกลุ่ม (Shaw 1976: 16)

เบลล์และคณะ (Bales 1950) ได้ศึกษาปฏิสัมพันธ์ของสมาชิกในกลุ่มเล็กและคิดค้นวิธีการที่

เรียกว่า กระบวนการวิเคราะห์ปฏิสัมพันธ์ภายในกลุ่ม (Interaction Process Analysis – IAP) ขึ้นมา ซึ่งในปัจจุบันถือว่าเป็นมาตรฐานวัดปฏิสัมพันธ์ของกลุ่มที่เป็นที่รู้จักกันมากที่สุด (Toseland and Rivas 2001: 424-425) ในระยะแรกที่มีการพัฒนาวิธีการนี้ขึ้นก็ได้เน้นการนำคำพูดของสมาชิกในกลุ่มขณะทำกิจกรรมร่วมกันมาจัดกลุ่มและจำแนกประเภท (Phillips 1973: 37 และ Mabry and Barnes 1980: 13) แต่ต่อมาก็ได้ขยายขอบข่ายไปเป็นการบันทึกจำนวนและประเภทพฤติกรรมของสมาชิกในกลุ่มตามแบบฟอร์มที่จัดทำขึ้นมา (Corsini 1999: 496) แนวทางการศึกษาของเบลล์ และคณะดังกล่าวนี้ให้ประโยชน์หลายประการด้วยกัน ประการแรก ช่วยจำกัดขอบข่ายอันกว้างขวางของพฤติกรรมสมาชิกในกลุ่มให้แคบลงเหลือเพียง 12 ประเภท ประการที่สอง ช่วยสร้างความเข้าใจในประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างกิจกรรมการติดต่อสื่อสาร (ซึ่งเบลล์แบ่งออกเป็น 2 ด้านคืองาน (Tasks) ของกลุ่มอย่างหนึ่ง และสังคม – อารมณ์ (Social – emotional) อีกอย่างหนึ่ง) กับการพัฒนาโครงสร้างของกลุ่มที่เกิดจากบทบาทอันหลากหลายของสมาชิกและการตอบสนองที่สมาชิกแต่ละคนมีต่อกัน (Mabry and Barnes 1980: 13-14) ประการสุดท้าย ช่วยสร้างความเข้าใจที่ว่า กลุ่มทุกกลุ่มมักจะมีการหน้าที่ 2 ด้านด้วยกันเสมอ คือ การทำงานให้ประสบผลสำเร็จและการสร้างสัมพันธ์ทางด้านสังคม – อารมณ์ระหว่างสมาชิกในกลุ่มซึ่งการแกว่งไกวไปมาระหว่างกิจกรรมการทำงานและสัมพันธ์ทางด้านสังคม – อารมณ์ของสมาชิกในกลุ่มนี้เองที่เบลล์เห็นว่าเป็นการแสดงให้เห็นถึงกระบวนการกลุ่ม (Franzoi 2000: 320)

เบลล์ และคณะ ได้ตั้งสมมุติฐานของกระบวนการวิเคราะห์ปฏิสัมพันธ์ภายในกลุ่มของเขาตามทฤษฎีนี้ไว้ว่า กลุ่มต่างๆ จะพยายามดิ้นรนต่อสู้เพื่อให้เกิดดุลยภาพในกลุ่มขึ้นเสมอ ซึ่งก็คือความสมดุลระหว่างการทำงานของกลุ่มและการแสดงพฤติกรรมด้านสังคม – อารมณ์ของสมาชิกกลุ่มนั่นเอง เพื่อที่จะประสมประสานระหว่างความประสงค์ของสมาชิกในกลุ่มที่มีอิทธิพลในกลุ่ม กับความสัมพันธ์แบบรวมขอมกันระหว่างสมาชิกกลุ่ม ซึ่งก็จะทำให้กลุ่มดำรงอยู่ต่อไปได้ (Mabry and Barnes 1980: 14) ทั้งนี้ เบลล์ได้จำแนกปฏิสัมพันธ์หรือพฤติกรรมที่เกิดขึ้นภายในกลุ่มออกเป็น 12 ประเภท ซึ่งสามารถนำมาจัดเป็นกลุ่มใหญ่ๆ ได้ 3 กลุ่ม ดังแผนภูมิที่ 4

แผนภูมิที่ 4 การจำแนกประเภทพฤติกรรมของสมาชิกในกลุ่ม

พฤติกรรมด้านสังคม – อารมณ์เชิงบวก

- 1) ความสมานฉันท์เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน เช่น การให้ความช่วยเหลือ ให้สิ่งของรางวัล
- 2) การระบายหรือผ่อนคลายความตึงเครียด เช่น การยอมรับ ความเข้าใจ เล่าเรื่องตลกขบขัน ฯลฯ
- 3) การเห็นพ้องกัน เช่น การยอมรับ ความเข้าใจ การปฏิบัติตามกัน ฯลฯ

ความพยายามแก้ไขปัญหาการทำงาน/ทำกิจกรรมของกลุ่ม

- 4) การให้คำแนะนำ ให้ทิศทาง
- 5) การให้ข้อคิดเห็น การประเมินผล การวิเคราะห์ การแสดงความรู้สึกนึกคิด
- 6) การให้แนวทาง ขอข่าวสารข้อมูล ยืนยันเรื่องต่างๆ การทำให้เรื่องต่างๆ กระจ่างชัดขึ้น การบอกกล่าวเรื่องต่างๆ ซ้ำอีกครั้งหนึ่ง
- 7) การขอแนวทาง ขอข่าวสารข้อมูล ขอให้ยืนยันเรื่องต่างๆ ขอให้บอกกล่าวเรื่องต่างๆ ซ้ำอีกครั้งหนึ่ง
- 8) การขอข้อคิดเห็น ขอให้มีการประเมินผลและวิเคราะห์ ขอให้แสดงความรู้สึกนึกคิด
- 9) การขอคำแนะนำ ขอทิศทาง

พฤติกรรมด้านสังคม – อารมณ์เชิงลบ

- 10) การไม่เห็นพ้องด้วย แสดงการปฏิเสธ มีพิธีรีตอง ไม่ให้การช่วยเหลือ
- 11) การแสดงความตึงเครียดออกมาภายในกลุ่ม
- 12) การแสดงความเป็นปฏิปักษ์ การข่มคนอื่น และการปกป้องตัวเอง

ที่มา: ดัดแปลงจาก Wilson 1978: 63 และ Hare 1976: 62-63

ในที่นี้จะได้อธิบายพฤติกรรมของสมาชิกกลุ่มตามที่เบลล์และคณะได้จำแนกไว้เป็น 2 ประเภทตามแผนภูมิที่ 4 ข้างต้นโดยมี 3 นัยด้วยกัน นัยแรก อธิบายว่ากลุ่มเป็นเสมือนระบบหนึ่งถ้าหากจะดำรงอยู่ให้ได้อีกต่อไป ก็จำต้องแก้ไขปัญหาทั้งสองชุดให้ได้อย่างสมดุลเสมอ เนื่องจากหากแก้ไขปัญหาชุดหนึ่งก็จะส่งผลกระทบต่อปัญหาอีกชุดหนึ่งประดุจลูกโซ่ ปัญหาชุดแรกก็คือ ปัญหาด้านงานของ

กลุ่มที่ถ้าหากไม่สามารถจัดการได้อย่างมีประสิทธิภาพแล้ว กลุ่มก็อาจแตกแยกหรือเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างรุนแรงขึ้นได้ ปัญหาชุดที่สองก็คือ ปัญหาด้านสังคม – อารมณ์ ที่จะเกิดขึ้นเมื่อได้ก็ตาม ที่สมาชิกแต่ละคนเข้าไปมีสัมพันธภาพกับสมาชิกคนอื่นๆ ตัวอย่างการแก้ไขปัญหานี้ก็เช่น การลดปัญหาความยุ่งยากระหว่างสมาชิกลง การประสานการทำงานของสมาชิก การทำให้สมาชิกพึงพอใจในระดับที่ทำให้ยังคงความเป็นสมาชิกกลุ่มอยู่ เป็นต้น โดยในการแก้ไขปัญหาด้านการงานนี้ กลุ่มก็ต้องพยายามไม่ให้ความมั่นคงในกลุ่มมีมากเกินไปจนเป็นอันตรายต่อความสมานฉันท์ในกลุ่ม และในการแก้ไขปัญหาด้านสังคม – อารมณ์ กลุ่มจะต้องพยายามไม่ให้ความสมานฉันท์ในกลุ่มมีมากเกินไปจนเป็นอันตรายต่อการแก้ไขปัญหาด้านการงานของกลุ่ม (Wilson 1978: 61-62) กล่าวโดยสรุปก็คือ กลุ่มจำเป็นจะต้องแก้ไขปัญหาด้านการงานและความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกให้สมดุลกัน

นัยที่สอง เป็นการมองพฤติกรรมของสมาชิกในกลุ่มเล็กในรูปของตัวแบบ 3 มิติ โดยที่ในแต่ละมิติก็จะมีการปิดป้ายหรือติดตรา (Labeling) ประเภทของพฤติกรรมที่สมาชิกแสดงออกเอาไว้ มิติแรกนั้นถูกเรียกว่าเป็นพฤติกรรมแบบครอบงำหรือยอมจำนนของสมาชิกกลุ่ม ประกอบด้วย การรับรู้ของสมาชิก การสร้างอิทธิพลในกลุ่มและการใช้อำนาจของสมาชิก ซึ่งจะอยู่ในแนวขึ้น-ลง (Upward-downward) มิติที่สองเป็นการสร้างและดำรงไว้ซึ่งความผูกพันระหว่างสมาชิก จะอยู่ในแนวบวก-ลบ (Positive-negative) และมิติสุดท้ายเป็นการที่กลุ่มจะก้าวไปสู่เป้าหมายที่กำหนดไว้ ซึ่งจะอยู่ในแนวหน้า-หลัง (Forward-backward) โดยกำหนดให้การก้าวไปสู่เป้าหมายเรียกว่าก้าวหน้า และการถดถอยไปสู่แนวทางใหม่ที่ยังมิได้มีการทดสอบผล หรือไม่ก็อาจมีการใช้วิธีรุนแรงก็ได้ซึ่งเรียกว่าการถอยหลัง (Mabry and Barnes 1980: 14)

นัยที่สาม เห็นว่ากลุ่มพยายามที่จะสร้างดุลยภาพระหว่าง “งาน” ของกลุ่มและสภาพ “สังคม-อารมณ์” ของสมาชิกกลุ่มให้คงอยู่ต่อไปเสมอ เพื่อให้ความตึงเครียดภายในกลุ่มลดลงเหลือน้อยที่สุด เนื่องจากถ้าหากกลุ่มให้ความสำคัญกับงานมากเกินไป กลุ่มก็อาจจะเพิกเฉยละเลยความรู้สึกของสมาชิกและอาจนำไปสู่ความตึงเครียดในด้านสังคม-อารมณ์ของกลุ่มได้ แต่ถ้าหากกลุ่มให้ความสำคัญกับความรู้สึกของสมาชิกมากเกินไป เป้าหมายของกลุ่มก็อาจถูกละเลยและสร้างความตึงเครียดในด้านการทำงาน/กิจกรรมของกลุ่มขึ้นได้เช่นกัน ซึ่งนัยที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ก็อาจสรุปสาระสำคัญได้ว่ากลุ่มแต่ละกลุ่มจะต้องให้ความสำคัญกับทั้งตัว “สมาชิก” และ “งาน” ของกลุ่มไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน (Franzoi 2000:320)

การปรับใช้ทฤษฎีปฏิสัมพันธ์ในงานสังคมสงเคราะห์กลุ่ม

นักสังคมสงเคราะห์กลุ่มที่ใช้ทฤษฎีนี้มาศึกษากลุ่มจะมองกลุ่มโดยใช้ปฏิสัมพันธ์ภายในกลุ่มเป็นแนวทางหลักในการวิเคราะห์ เช่นอาจมองพฤติกรรมของสมาชิกภายในกลุ่มโดยวิเคราะห์จากองค์ประกอบสำคัญ 3 ประการของกลุ่มคือ กิจกรรมที่กลุ่มทำ ว่าเป็นประเภทใด มีความยากง่าย ซับซ้อนเพียงใด เหมาะสมกับเงื่อนไขปัจจัยและบริบทของกลุ่มหรือไม่อย่างไรบ้าง ฯลฯ ปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกที่อาจจำแนกได้เป็นแบบใช้คำพูด ไม่ใช่คำพูดและสัญลักษณ์ว่าเป็นอย่างไร ส่งผลต่ออะไรบ้างและสภาพอารมณ์จิตใจของสมาชิกกลุ่มว่าเป็นอย่างไร มีผลกระทบต่องานใดในกลุ่มบ้าง ฯลฯ ปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกที่อาจจำแนกได้เป็นแบบใช้คำพูดและสัญลักษณ์ว่าเป็นอย่างไร ส่งผลต่ออะไรบ้างและสภาพอารมณ์จิตใจของสมาชิกกลุ่มว่าเป็นอย่างไร มีผลกระทบต่องานใดภายในกลุ่มบ้าง หรืออาจจะมองการหน้าที่ของกลุ่มว่าแม้จะมีอยู่มากมายหลายหน้าที่ก็ตาม แต่ก็หลักเล็งการหน้าที่ 2

ประการหลักไม่แพ้กัน คือ การมุ่งให้งาน/กิจกรรมของกลุ่มประสบผลสำเร็จ และการแก้ไขปัญหาด้านอารมณ์จิตใจของสมาชิกกลุ่ม อีกทั้งกลุ่มเองก็ต้องพยายามเอาชนะใจของสมาชิกกลุ่มให้ได้ ควบคู่ไปกับการพยายามทำงาน/กิจกรรมของกลุ่มให้บรรลุเป้าหมาย นอกจากนี้ก็ยังมีปัจจัยวิเคราะห์พฤติกรรมของสมาชิกในกลุ่ม ตามแนวทางที่เบลล์และคณะได้จำแนกไว้รวม 12 ประเภท ว่าส่งผลต่อความพยายามของกลุ่มในการที่จะดำรงดุลยภาพระหว่างการทำกิจกรรม/งาน ให้ประสบความสำเร็จและการแก้ไขปัญหาด้านสังคม-อารมณ์ ภายในกลุ่มอย่างไรด้วย สุดท้ายก็คือ นักสังคมสงเคราะห์สามารถนำกระบวนการวิเคราะห์ปฏิสัมพันธ์ภายในกลุ่ม (IAP) ไปวิเคราะห์ปฏิสัมพันธ์ภายในกลุ่มได้ โดยจัดแบ่งปฏิสัมพันธ์ทั้งหมดในกลุ่มออกเป็น 12 ประเภทและลงหมายเลขของสมาชิกกลุ่มกำกับ เช่น หากมีปฏิสัมพันธ์เกิดขึ้นระหว่างสมาชิกหมายเลข 1 กับ 4 และ 3 กับ 1 ก็บันทึกหมายเลข 1-4 และ 3-1 ลงไปที่ปฏิสัมพันธ์แต่ละประเภท จากนั้นก็จำแนกและวิเคราะห์ความถี่ของปฏิสัมพันธ์ดังกล่าว ที่ จะแสดงให้เห็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในกลุ่มว่าเป็นเช่นไรต่อไป (Toseland and Rivas 2001: 424-425)

3. ทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคม (Social Exchange Theory)

ทฤษฎีนี้มีกำเนิดในช่วงทศวรรษ 1950 แรกเริ่มเดิมทีก็สนใจปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่เข้ามาแลกเปลี่ยนรางวัล (Rewards) และต้นทุน (Costs) กัน โดยมีนักทฤษฎีคนสำคัญคือ จอร์จ โฮมันส์ (George Homans) ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจาก บี. เอฟ. สกินเนอร์ (B. F. Skinner) นักจิตวิทยาเชิงพฤติกรรมนิยม โฮมันส์สนใจศึกษาแบบแผนของการเสริมแรงและรางวัลกับต้นทุนที่มีผลต่อการกระทำของเรา โดยเห็นว่าคนเรามีแนวโน้มที่จะทำสิ่งนั้นๆ ต่อไป ถ้าหากการกระทำดังกล่าวได้รับรางวัลมาแล้วในอดีต ในทางตรงกันข้าม คนเราก็จะหยุดทำสิ่งนั้นๆ ไปเลย ถ้าหากว่าการกระทำดังกล่าวในอดีตก่อให้เกิดต้นทุนที่ค่อนข้างสูง ด้วยเหตุนี้การจะทำความเข้าใจกับพฤติกรรมของบุคคลใดก็ตาม ก็จำเป็นต้องเข้าใจประวัติชีวิตของบุคคลผู้นั้น ว่าได้รับรางวัลและเสียต้นทุนอะไรไปบ้างในอดีตที่ผ่านมา (Ritzer 1992: 214) ซึ่งรางวัลในที่นี้ก็อาจจะเป็นได้ตั้งแต่ด้านจิตใจ-สังคม ไปจนถึงวัตถุที่เป็นรูปธรรมจับต้องได้ (Mabry and Barnes 1980: 12) จากพื้นฐานแนวความคิดที่ได้กล่าวมา โฮมันส์ และเจ. ทิบบอร์ กับ เอช. เคลลี (J. Thibaut and H. Kelly 1959) ก็ได้เป็นผู้นำทฤษฎีไปใช้กับกลุ่มเล็กและกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ (Nixon II 1979: 32)

โฮเวิร์ด แอล. นิกสัน (Howard L. Nixon II) ได้กล่าวถึงทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคมตามแนวคิดของโฮมันส์ไว้ว่า คนเราจะมีปฏิสัมพันธ์ทางสังคมกับบุคคลอื่น ก็ด้วยความคาดหวังว่าจะได้รับสิ่งมีคุณค่าในทางบวก หรือที่เรียกว่า “รางวัล” มาเป็นสิ่งตอบแทน ซึ่งรางวัลนี้ก็อาจจะเป็นคำแนะนำ การยอมรับ ความรัก หรือสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็ได้ บุคคลแต่ละคนจึงมักจะต้องมีสิ่งมีค่าที่จะให้แก่บุคคลอื่น ไม่ว่าจะเป็นคุณค่าทางนามธรรมหรือวัตถุปัจจัย เพื่อที่จะได้สิ่งหนึ่งสิ่งใดมาเป็นรางวัลตอบแทน หรือเป็นสิ่งแลกเปลี่ยนเสมอ นัยของทฤษฎีนี้จึงหมายความว่า เมื่อคนเราได้รับสิ่งหนึ่งสิ่งใดที่มีคุณค่าจากใครก็ตาม เราก็มักจะต้องให้สิ่งที่มีมูลค่าแก่บุคคลผู้นั้นด้วยเช่นกันเพื่อเป็นการตอบแทนและสิ่งซึ่งมีมูลค่าที่คนเราต้องเสียไปในการแลกเปลี่ยนทางสังคม ไม่ว่าจะเป็นเวลา แรงงาน สิ่งของหรือทรัพยากรนี้ ก็จะถือว่าเป็น “ต้นทุน” ที่คนเราต้องเสียไปทั้งสิ้น (Nixon II: 31-33) และเมื่อเวลาผ่านไป การแลกเปลี่ยนระหว่างสมาชิกในกลุ่มก็จะยิ่งน่าดึงดูดใจมากขึ้นเรื่อยๆ สำหรับผู้ที่เข้าไปแลกเปลี่ยนด้วย ทั้งยังเกิดขึ้นซ้ำแล้วซ้ำอีก จนกระทั่งสร้างความพึงพอใจให้แก่ทุกฝ่ายที่ต่างก็ได้รับรางวัลและมูลค่า

ของรางวัลก็จะยิ่งเพิ่มพูนขึ้นเป็นเงาตามตัวและเมื่อถึงจุดๆ หนึ่งบรรทัดฐานของการต่างตอบแทนภายในกลุ่มก็จะก่อตัวขึ้นเพื่อพันธูกสมาชิกเข้าด้วยกัน ซึ่งแบบแผนของการแลกเปลี่ยนรางวัลและต้นทุนนี้ นอกจากจะทำให้เกิด “บรรทัดฐานของการต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน” ขึ้นในกลุ่มแล้วก็ยังมีอิทธิพลต่อโครงสร้างอื่นๆ ของกลุ่มอีกด้วย (Nixon II:33)

เมื่อนำทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคม ซึ่งเป็นเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลมาพิจารณาในบริบทของกลุ่มก็จะพบว่า ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกกลุ่มจะก่อตัวขึ้นและดำรงอยู่ต่อไปก็เนื่องจากการที่สมาชิกกลุ่มต่างก็คาดหวังว่ารางวัลที่เขาหรือเธอจะได้รับ ไม่ว่าจะในด้านจิตใจ สังคม หรือวัตถุปัจจัย มีมูลค่ามากกว่าต้นทุนที่จะต้องเสียไปทั้งในปัจจุบันและอนาคต (Mabry and Barnes, 1980: 12) ซึ่งโดยทั่วไปแล้วสมาชิกกลุ่มมักต้องการที่จะได้รับรางวัล อันเป็นประสบการณ์ที่เขาหรือเธอพึงพอใจและพยายามหลีกเลี่ยงประสบการณ์ต่างๆ ที่ตนเองไม่พึงพอใจหรือถูกลงโทษ (Garvin, 1987b: 686) โดยที่นักทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคมเห็นว่าทฤษฎีนี้ช่วยสร้างความเข้าใจในเรื่องพฤติกรรมและการแลกเปลี่ยนของสมาชิกกลุ่มและได้เสนอแนะด้วยว่าผู้ปฏิบัติงานกลุ่มจะสามารถกระตุ้นสมาชิกกลุ่มให้เข้ามารวมกลุ่ม และคงอยู่ในกลุ่มต่อไป โดยการขอร้องให้สมาชิกช่วยกันประเมินต้นทุนและประโยชน์ ที่เขาหรือเธอจะได้รับจากกลุ่มที่ตนเองเป็นสมาชิกอยู่ แล้วเปรียบเทียบกับกลุ่มอื่นว่ามีมากน้อยแตกต่างกันเพียงไร (Garvin: 686-687) อย่างไรก็ตามทฤษฎีนี้มีข้อจำกัดในการนำไปใช้ เพราะคนเราทุกคนคงไม่ได้มีความสัมพันธ์กับบุคคลอื่น ด้วยความคาดหวังว่าจะได้รับรางวัลที่คุ้มค่าเป็นสิ่งตอบแทน หรือเพื่อให้ได้กำไรมามากที่สุดเท่าที่จะมากได้เสมอไป (Nixon II 1979: 35-36)

ข้อวิพากษ์สำคัญที่มีต่อทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคมก็คือ ทฤษฎีนี้มีลักษณะกลไกเกินไป เพราะสันนิษฐานว่าคนเราจะใช้เหตุผลในการวิเคราะห์รางวัลที่จะได้มาและสิ่งที่จะเสียไปหรือการถูกลงโทษก่อนจะทำการใดๆ เสมอ ซึ่งแท้ที่จริงแล้ว กระบวนการคิดจะมีอิทธิพลในการกำหนดพฤติกรรมของคนเรามากกว่า (Toseland and Rivas 2001:66-67) และในปัจจุบันทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคมก็ได้หันเหจากจิตวิทยาเชิงพฤติกรรมของการแลกเปลี่ยนในบริบทของคนสองคน (Dyadic) รวมทั้งเศรษฐศาสตร์จุลภาคที่ว่าด้วยการแลกเปลี่ยนแบบอิสระระหว่างผู้ที่ไม่รู้จักกันไปสู่การเป็นสังคมวิทยามากขึ้นนั่นก็คือการเน้นโครงสร้างสังคมที่การแลกเปลี่ยนนั้นๆ เกิดขึ้น หรือไม่ก็เครือข่ายทางสังคมของการแลกเปลี่ยนดังกล่าว ซึ่งสรุปได้ว่าทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคมได้พัฒนาจากการเน้นพฤติกรรมขั้นต้นของบุคคลไปสู่การวิเคราะห์การแลกเปลี่ยนที่สัมพันธ์กับระดับโครงสร้างที่กว้างใหญ่ขึ้นขึ้น หรือในระดับของเครือข่ายทางสังคม (cook 2000: 2671-2674 และ molm 2001:260)

นักทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคมที่ขยายขอบข่ายเนื้อหาของทฤษฎีดังกล่าวแล้วมีหลายคน เช่น ปีเตอร์ บลาว (Peter Blau) ริชาร์ด เอเมอร์สัน (Richard Emerson) ลินดา ดี. มอล์ม (Linda D. Molm) คาเร็น เอส. คูก (Caren S. Cook) (ดู Molm: 260) แต่เนื่องจากในปัจจุบัน ทฤษฎีนี้ได้เน้นเรื่องของอำนาจในการแลกเปลี่ยนระหว่างผู้คน จึงจะได้นำเสนอเฉพาะแนวความคิดของชาร์ด เอเมอร์สันที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบพึ่งพา (Power-Dependence Relations) ควบคู่กับการนำเสนอแนวความคิดพื้นฐานและสมมุติฐานของทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคมในทัศนะของ ลินดา ดี. มอล์ม (Molm: 260-263, 270) ดังต่อไปนี้

ริชาร์ด เอเมอร์สันได้ใช้แนวคิดเรื่องอำนาจ การใช้อำนาจ และความสมดุลเชิงอำนาจมาขยายขอบข่ายทฤษฎีนี้ให้มีนัยเชิงโครงสร้าง โดยเห็นว่าแบบแผนการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างผู้คน เป็น

พื้นฐานให้เกิดโครงสร้างที่เกี่ยวข้องกับการผสมผสาน การรวมกลุ่มผู้คน หรือการจำแนกแยกแยะผู้คนในสังคมออกเป็นประเภทต่างๆ ในขณะที่เดียวกันความสัมพันธ์เชิงพึ่งพาอาศัยระหว่างผู้คน ก็ช่วยบ่มเพาะให้สมาชิกในกลุ่มมีความสัมพันธ์ระหว่างกัน และช่วยพัฒนาความสัมพันธ์ดังกล่าวให้แน่นแฟ้นขึ้น ทั้งยังทำให้อำนาจของสมาชิกกลุ่มไม่เท่าเทียมกันอีกด้วยโดยถ้าหากฝ่ายหนึ่งพึ่งพาอีกฝ่ายหนึ่งมากกว่า อำนาจก็จะไม่สมดุลและฝ่ายที่ให้การพึ่งพาก็จะได้เปรียบเชิงอำนาจอีกฝ่ายหนึ่ง แต่ถ้าหากต่างคนต่างพึ่งพาอาศัยอย่างทัดเทียมกัน โดยถ้าหากฝ่ายหนึ่งพึ่งพาอีกฝ่ายหนึ่งมากกว่า อำนาจก็จะไม่สมดุลและฝ่ายที่ให้การพึ่งพาก็จะได้เปรียบเชิงอำนาจอีกฝ่ายหนึ่ง แต่ถ้าหากต่างคนต่างพึ่งพาอาศัยอย่างทัดเทียมกันแล้ว อำนาจนั้นก็จะเป็นสมดุลในทัศนะของเอเมอร์สันนั้น อำนาจเป็นศักยภาพในเชิงโครงสร้างที่มาจากความสัมพันธ์แบบพึ่งพาในระหว่างผู้กระทำด้วยกัน ส่วนการใช้อำนาจก็หมายความว่าถึงพฤติกรรมในการใช้ศักยภาพที่ว่ามี ในขณะที่ใช้โครงสร้างอำนาจก็จะเป็นสิ่งที่กำหนดแบบแผนและลักษณะของการแลกเปลี่ยนระหว่างผู้กระทำที่มีอำนาจไม่เท่าเทียมกัน รวมทั้งมีความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบไม่เสมอภาคกัน ซึ่งในที่สุดแล้ว ความไม่เท่าเทียมกัน/ไม่เสมอภาคดังกล่าวก็มักจะนำไปสู่การกระบวนกรที่จะทำให้อำนาจมีความสมดุลมากขึ้นจากเดิม (Molm: 262-263)

ส่วนลินดา ดี. มอลล์ ได้ให้ทัศนะว่าแม้จะมีนักวิชาการนำเสนอทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคมไว้หลายคน แต่มโนทัศน์หลักๆ และสมมุติฐานของทฤษฎีนี้ก็มีความคล้ายคลึงกันอยู่เพราะต่างก็กล่าวถึงองค์ประกอบที่สำคัญการแลกเปลี่ยน อันได้แก่ผู้กระทำ (Actors) ทรัพยากร (Resources) โครงสร้าง (Structures) และกระบวนการ (Processes) ซึ่งจะได้นำเสนอองค์ประกอบทั้งหมดโดยลำดับ

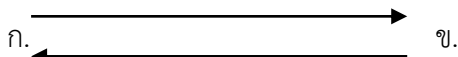
ผู้กระทำและทรัพยากร: ผู้กระทำ หมายถึง ผู้ที่มีส่วนร่วมในการแลกเปลี่ยนซึ่งมีความหมายที่ยืดหยุ่น เช่น อาจหมายถึงปัจเจกก็ได้ กลุ่มก็ได้ หรือบุคคลในองค์กรก็ได้ การที่ผู้กระทำหมายความว่าได้หลายระดับนี้เอง ทำให้ทฤษฎีนี้สามารถขยายขอบข่ายการวิเคราะห์จากระดับจุลภาค (ระหว่างบุคคล) ไปจนถึงระดับมหภาค โดยการถือว่าผู้กระทำเป็นผู้ครอบครองสิ่งต่างๆ หรือมีศักยภาพในด้านที่ผู้กระทำคนอื่นๆ ให้คุณค่า ทำให้ผู้กระทำดังกล่าวมีทรัพยากรที่สามารถจะนำไปแลกเปลี่ยนได้ ไม่ว่าจะเป็นสินค้าบริการที่จับต้องได้หรือศักยภาพ/ความสามารถที่จะทำให้เกิดผลที่ให้สังคมให้คุณค่าก็ตาม เช่น สามารถให้การรับรองหรือให้สถานภาพแก่ผู้อื่นได้ ฯลฯ โดยในการแลกเปลี่ยนนั้นผู้กระทำจะต้องมีต้นทุนของตัวเอง ในขณะที่เดียวกันก็สามารถทำให้เกิดผลบางอย่างแก่ผู้อื่นได้ ซึ่งต้นทุนที่ว่ามี จะประกอบด้วยค่าเสียโอกาส (รางวัลที่เกิดจากทางเลือกซึ่งตนเองควรจะเลือกก่อนหน้านี้แต่ไม่ได้เลือก) ฯลฯ ส่วนผลที่อาจจะเกิดกับคนอื่น ๆ นั้น ก็อาจเป็นไปได้ทั้งคุณค่าเชิงบวก (เช่น ผลตอบแทน รางวัล) หรือคุณค่าเชิงลบ (เช่น การสูญเสีย การถูกลงโทษ) โดยที่ทฤษฎีนี้ไม่ได้กำหนดว่าผู้กระทำจะให้คุณค่ากับอะไร (เช่น ความร่ำรวย ชื่อเสียง เงินทอง เวลาที่ให้กับครอบครัว สิ่งแวดล้อม ฯลฯ) แต่เห็นว่าผู้กระทำมีผลประโยชน์ส่วนตัว และพยายามที่จะเพิ่มผลที่ตนเองให้คุณค่าให้มากขึ้น ในขณะที่เดียวกัน ก็พยายามลดผลที่ตนเองไม่ได้ให้คุณค่าให้น้อยลง

โครงสร้างของการแลกเปลี่ยน: ตามทฤษฎีนี้ ความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนจะเกิดขึ้นภายในโครงสร้างของการพึ่งพาอาศัยกันและกัน ซึ่งอาจจำแนกได้หลายรูปแบบ ได้แก่ การแลกเปลี่ยนโดยตรง (Direct exchange) การแลกเปลี่ยนทั่วไป (General exchange) และการแลกเปลี่ยนที่

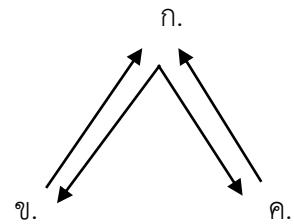
เกิดผลทางเศรษฐกิจ (Productive exchange) สำหรับความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนโดยตรงจะเกิดขึ้นระหว่างผู้กระทำสองคนเพียงโดดๆ (Dyadic) ก็ได้ หรือเกิดในเครือข่ายที่เชื่อมโยงระหว่างบุคคลสองคนได้เช่นกัน ซึ่งเครือข่ายเหล่านี้จะมีขนาดลักษณะ หรือมีการเชื่อมโยงกันอย่างหลากหลายมาก นอกจากนี้ผลที่เกิดขึ้นกับผู้กระทำแต่ละคนก็จะขึ้นอยู่กับพฤติกรรมของอีกฝ่ายหนึ่งด้วย เช่น ก. จะให้สิ่งที่มีคุณค่าในการแลกเปลี่ยนกับ ข. และ ข. ให้กับ ก. ตรงๆ (ดูข้อ 1 ในแผนภูมิที่ 5) ส่วนความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนทั่วไปจะเกิดขึ้นในระหว่างผู้กระทำ 3 คน หรือมากกว่า ในลักษณะของการพึ่งพาอาศัยแบบต่างตอบแทนทางอ้อมซึ่งหมายความว่า ประโยชน์ที่ ก. จะได้รับจาก ข. จะไม่ได้รับการตอบแทนตรงๆ คือ ข. ให้กับ ก. แต่จะเป็นทางอ้อมคือ ข. จะให้กับคนอื่นๆ ในเครือข่ายการแลกเปลี่ยนก่อน ซึ่งในที่สุดแล้ว ก. ก็อาจจะได้รับการตอบแทนจากการแลกเปลี่ยนจากคนอื่นๆ ในเครือข่าย แต่ไม่ใช่จาก ข. โดยตรง (ดูข้อ 2 ในแผนภูมิที่ 5) และสุดท้ายคือ ความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนที่เกิดผลทางเศรษฐกิจ (ดูข้อ 3 ในแผนภูมิที่ 5) นั้น ผู้กระทำทั้งสองคนที่มาแลกเปลี่ยนกันจะต้องมีส่วนร่วมทำสิ่งต่างๆ ด้วยกันเพื่อทำให้เกิดประโยชน์ที่ต่างฝ่ายต่างก็ต้องการ (เช่น การร่วมลงทุน ร่วมผลิต ฯลฯ)

แผนภูมิที่ 5 โครงสร้างการแลกเปลี่ยน 3 รูปแบบ

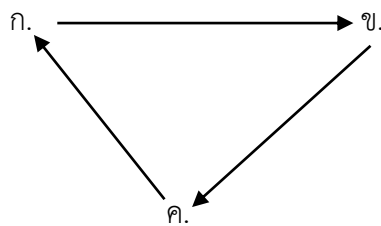
การแลกเปลี่ยนระหว่างสองคน (Dyadic)

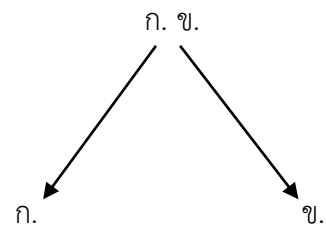
เครือข่ายการแลกเปลี่ยน (Network)

(1) การแลกเปลี่ยนโดยตรง

(2) การแลกเปลี่ยนทั่วไป (ทางอ้อม)

(3) การแลกเปลี่ยนที่เกิดผลทางเศรษฐกิจ

ที่มา: Molm 2001: 261

กระบวนการแลกเปลี่ยน: เป็นสิ่งที่อธิบายว่า ปฏิสัมพันธ์ต่างๆ ของผู้กระทำเกิดขึ้นภายในโครงสร้างของการแลกเปลี่ยนอย่างไรบ้าง ปฏิสัมพันธ์นี้ก็ได้แก่โอกาสในการแลกเปลี่ยน ซึ่งหมายความว่าไม่ว่าผู้กระทำใดก็ตามก็มีโอกาสที่จะเป็นผู้ริเริ่มการแลกเปลี่ยนได้ทั้งนั้น และเมื่อมีการต่างตอบแทนด้วยการตอบรับข้อเสนอที่จะแลกเปลี่ยนจากผู้กระทำคนอื่นๆ แล้ว การแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ดังกล่าวก็จะถูกเรียกว่า “รายการแลกเปลี่ยน” ติดตามมาทันที และเมื่อรายการแลกเปลี่ยนในระหว่างผู้กระทำคนเดิมเกิดขึ้นซ้ำๆ กันเป็นชุดอย่างต่อเนื่องต่อไป ก็จะทำให้เกิด “ความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยน” ขึ้น

ทฤษฎีนี้กล่าวต่อไปอีกว่า รายการแลกเปลี่ยนในความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนโดยตรงจะมี 2

รูปแบบคือ แบบต่อรองและแบบต่างตอบแทน ในรายการแลกเปลี่ยนแบบต่อรอง (เช่นการแบ่งงานในระหว่างสมาชิกกลุ่ม) นั้น ผู้กระทำหลายคนจะเข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจร่วมกัน เช่น การต่อรองอย่างเปิดเผย ซึ่งจะทำให้เกิดข้อตกลงเพื่อการแลกเปลี่ยนขึ้น โดยที่ผู้แลกเปลี่ยนต่างก็ยินยอมพร้อมใจกัน และผลประโยชน์ที่ต่างฝ่ายจะได้รับก็จะแยกจากกันโดยเด็ดขาด แต่สำหรับรายการแลกเปลี่ยนแบบต่างตอบแทนนั้น ผู้กระทำต่างมีส่วนร่วมในการแลกเปลี่ยนแบบแยกขาดจากกันโดยที่จะไม่มีการต่อรองใดๆ เกิดขึ้นเลย และผู้กระทำต่างก็ริเริ่มการแลกเปลี่ยนนั้นๆ ขึ้นมาโดยไม่ทราบว่าจะต่างตอบแทนตนเองหรือไม่ หรือจะมีความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนด้วยหรือไม่ และเมื่อใดที่ความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนแบบนี้เกิดขึ้น ผู้กระทำแต่ละคนก็จะมีมีการแลกเปลี่ยนการกระทำของตนเองอย่างต่อเนื่องเป็นชุดๆ ติดตามมาตามวาระและโอกาสที่เหมาะสม

การปรับใช้ทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคมในงานสังคมสงเคราะห์กลุ่ม

จากแนวคิดของโฮมันส์ ที่มองพฤติกรรม/ปฏิสัมพันธ์ในบริบทของการแลกเปลี่ยนต้นทุนและรางวัลในระหว่างสมาชิกกลุ่ม ซึ่งเป็นพฤติกรรมขั้นต้นของบุคคลนี้เอง โจแอน คีตัน (Keyton 1999:176) ได้นำมาอธิบายการติดต่อสื่อสารและปฏิสัมพันธ์ในกลุ่มไว้ว่า ปฏิสัมพันธ์ทั้งหมดของคนเราในกลุ่มล้วนแต่มีต้นทุนและรางวัลด้วยกันทั้งนั้น ต้นทุนจะหมายถึงสิ่งที่คนเราไม่อยากจะทำ หรือสิ่งที่ทำให้คุณค่าของสัมพันธภาพ หรือปฏิสัมพันธ์ลดน้อยลงไป ขณะที่รางวัลก็คือสิ่งที่คนเราอยากจะทำ หรือสิ่งที่ทำให้คุณค่าของสัมพันธภาพระหว่างสมาชิกหรือประสิทธิผลของกลุ่มเพิ่มขึ้น สำหรับชีวิตในกลุ่มนั้น คงเป็นไปได้ยากที่สมาชิกกลุ่มจะเปลี่ยนรางวัลที่เท่าเทียมกับเพื่อนสมาชิกคนอื่นๆ ทุกครั้ง อีกทั้งการให้คุณค่ากับรางวัลหรือต้นทุนของคนเราก็ก็น่าจะแตกต่างกันออกไปอีกเช่นบางคนอาจให้คุณค่าทางวัตถุสูงขณะที่บางคนอาจให้คุณค่าทางจิตใจสูง ดังนั้นจึงเป็นธรรมดาที่บางครั้งคนเราก็อาจจะเสียต้นทุนให้กับเพื่อนสมาชิกบางคน แต่ก็อาจจะได้รับรางวัลจากคนอื่นมาทดแทน แต่อย่างไรเสีย เมื่อถึงที่สุดแล้วกลุ่มก็ต้องสร้างสมดุลด้านรางวัลและต้นทุนให้กับสมาชิกเพื่อจะเป็นแรงจูงใจให้สมาชิกคงอยู่ในกลุ่มต่อไป นอกจากนี้ นักสังคมสงเคราะห์ก็พึงทำความเข้าใจพฤติกรรมที่สมาชิกในกลุ่มแสดงออกมา แม้สมาชิกกลุ่มบางคนมุ่งหวังที่จะ “แลกเปลี่ยน” รางวัลบางสิ่งบางอย่างกับเพื่อนสมาชิก แต่สมาชิกกลุ่มบางคนก็ไม่ได้มุ่งหวังที่จะ “แลกเปลี่ยน” สิ่งใดๆ กับเพื่อนสมาชิกเสมอไป นอกจากนี้ ในกรณีที่สมาชิกบางคนไม่เต็มใจหรือไม่ประสงค์จะอยู่ในกลุ่มอีกต่อไป นักสังคมสงเคราะห์ก็ยังสามารถเสนอแนะให้สมาชิกกลุ่มช่วยกันประเมินว่า ระหว่างต้นทุนที่เขาหรือเธอต้องเสียไป กับประโยชน์ที่เขาหรือเธอจะได้รับจากการเป็นสมาชิกกลุ่ม อย่างไหนจะมาน้อยกว่ากัน เพื่อให้สมาชิกในกลุ่มเห็นประโยชน์ของการเข้ากลุ่มและดำรงความเป็นสมาชิกกลุ่มอยู่ต่อไป

สำหรับการแลกเปลี่ยนในโครงสร้าง/เครือข่ายที่มีความซับซ้อนมากขึ้นนั้น สามารถนำมาอธิบายสถานการณ์ของกลุ่มเล็กที่นักสังคมสงเคราะห์ปฏิบัติงานได้หลายประการ ตัวอย่างเช่น トラบ ใดที่สมาชิกในกลุ่มยังคงพึ่งพาอาศัยกันและกันอยู่เพื่อจะตอบสนองความต้องการด้านวัตถุและด้านสังคมของแต่ละคนแล้ว การแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ที่สมาชิกกลุ่มต่างก็ให้คุณค่า (เช่น คำติชม การแลกเปลี่ยนข้อคิดเห็น การเอื้อเฟื้ออาหารการกิน ข้าวของเครื่องใช้ ฯลฯ) ก็จะเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งในชีวิตกลุ่ม การแลกเปลี่ยนนี้จึงมีหลากหลายรูปแบบ เช่น การแลกเปลี่ยนโดยตรง การแลกเปลี่ยนทั่วไป การแลกเปลี่ยนแบบต่อรองหรือแบบต่างตอบแทน ซึ่งจะเกิดขึ้นไม่เพียงแต่ในกลุ่มเท่านั้น หากแต่กับกลุ่มอื่นๆ หรือเครือข่ายต่างๆ ของกลุ่มด้วยสมาชิกในกลุ่มจึงมีทั้งโอกาสที่จะได้รับ

ผลประโยชน์จากการแลกเปลี่ยนและโอกาสที่จะเข้าไปควบคุมผลประโยชน์จากการแลกเปลี่ยนที่สมาชิกกลุ่มคนอื่นๆ จะได้รับแตกต่างกันไป ไม่ว่าจะในบริบทของกลุ่มหรือในเครือข่ายใดๆ ของกลุ่ม ซึ่งจะขึ้นอยู่กับอำนาจภายในกลุ่มและเงื่อนไขปัจจัยอีกหลายประการ (อาศัยเค้าโครงการความคิดจาก Molm 2001:270)

4. วิธีการสังคมมิติ (Sociometry)

วิธีการสังคมมิติจัดเป็นวิธีการศึกษาเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งเป็นที่มาสำคัญอย่างหนึ่งของแนวความคิดเครือข่ายทางสังคม (Social Networks) ในทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา เครือข่ายทางสังคมจัดเป็นโครงสร้างที่เชื่อมต่อกันระหว่างผู้กระทำทางสังคม (Social Actors) หลากๆ คนเข้าด้วยกันและแสดงให้เห็นถึงการพึ่งพาอาศัยกันในระหว่างบุคคลเหล่านี้ (Marsden 2000: 2728-2729)

ผู้ที่คิดค้นวิธีการศึกษากลุ่มวิธีนี้ขึ้นมาคือจาค็อบ แอล. โมเรโน (Jacob L. Moreno) ซึ่งกล่าวว่า ในทางสังคมมิติ ระบบสังคมก็คือ ระบบของการเลือกในสิ่งที่คนเราชอบ หรือระบบที่ดึงดูดผู้คนเข้าหากัน และผลักไล่ต่อต้านกันและกันนั่นเอง (Moreno 1962: 99) ในช่วงปลายทศวรรษ 1920 ถึงต้นทศวรรษ 1930 โมเรโนได้พัฒนาเครื่องมืออย่างหนึ่งขึ้นมาให้เป็นทางเลือกหนึ่งของงานวิเคราะห์กลุ่มโดยใช้ทฤษฎีมาร์กซิสต์และทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของฟรอยด์ โดยให้ชื่อว่า “การทดสอบสังคมมิติ” (Sociometric Test) (Zastrow 1987: 413) ซึ่งอาจให้คำนิยามได้ว่าเป็น “เครื่องมือวัดการเลือกทางสังคม” ของสมาชิกกลุ่ม (ทิสนา แชมมณี และเยาวพา เดชะคุปต์ 2522: 11) เพื่อที่จะวัดแบบแผนปฏิสัมพันธ์ในระหว่างสมาชิกของกลุ่ม เพื่อดูว่าสมาชิกแต่ละคนในกลุ่มได้รับการยอมรับจากเพื่อนสมาชิกให้รวมอยู่ในกลุ่มนั้นๆ ในระดับใด โดยใช้การศึกษาว่าสมาชิกแต่ละคนในกลุ่มชื่นชอบที่จะคบหาสมาคมกับใครบ้างในกลุ่ม จากข้อมูลนี้ผู้นำกลุ่มหรือผู้ปฏิบัติงานกับกลุ่มก็สามารถนำไปใช้ในการส่งเสริมให้กลุ่มดำรงอยู่ต่อไปด้วยความสมานฉันท์ เกิดความเหนียวแน่น (Cohesiveness) ขึ้นในกลุ่ม เนื่องจากกลุ่มที่สมาชิกมีสัมพันธภาพที่ตั้งอยู่บนความชอบพอซึ่งกันและกันจะทำให้กลุ่มไม่ต้องใช้พลังงานไปเพื่อการแก้ไขปัญหาคัดแย้งในกลุ่มและทำให้กลุ่มสามารถทำงานได้ประสบผลสำเร็จ (Zastrow 1987: 413)

สังคมมิติ จัดเป็นเทคนิคที่ใช้ความสัมพันธ์ทางสังคมในระหว่างสมาชิกของกลุ่ม (Forsyth 1990: 33) โดยแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ รวมถึงแบบแผนการดึงดูดซึ่งกันและกัน การผลักไล่ปฏิเสธซึ่งกันและกันที่เกิดขึ้นในบรรดาสมาชิกของกลุ่ม ที่สามารถวัดออกมาเป็นเชิงปริมาณได้ (Cartwright and Zander 1968: 14) ทั้งนี้ การทดสอบสังคมมิติสามารถทำได้โดยการเอารายละเอียดของ “การเลือกระหว่างบุคคล” (Interpersonal Choice) ของสมาชิกแต่ละคนในกลุ่ม มาจัดทำ “ผังสังคมมิติ” ขึ้น ผังนี้จะแสดงให้เห็นถึงขวัญ กำลังใจ การดำเนินงาน และการแสดงออกต่างๆ ของกลุ่ม ที่ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกภายในกลุ่ม (Shaw 1976: 16)

การศึกษากลุ่มด้วยวิธีการสังคมมิติ ซึ่งจะแสดงออกมาในรูปของ “ผังสังคมมิติ” ที่ว่านี้จะประกอบด้วย 3 ขั้นตอนหลักๆ ซึ่งจะกล่าวถึงในแต่ละขั้นตอนอย่างคร่าวๆ ต่อไปนี้คือ (Forsyth 1990: 33) (ผู้ที่สนใจศึกษารายละเอียดของการจัดทำผังสังคมมิติ สามารถดูตัวอย่างได้จาก วินิจ เกตุขำ และคมเพชร ฉัตรศุภกุล 2522: 127-134)

ขั้นตอนแรกได้แก่ การสอบถามสมาชิกกลุ่มประมาณ 2-3 คำถาม คำถามสำคัญที่มักจะถูกถาม

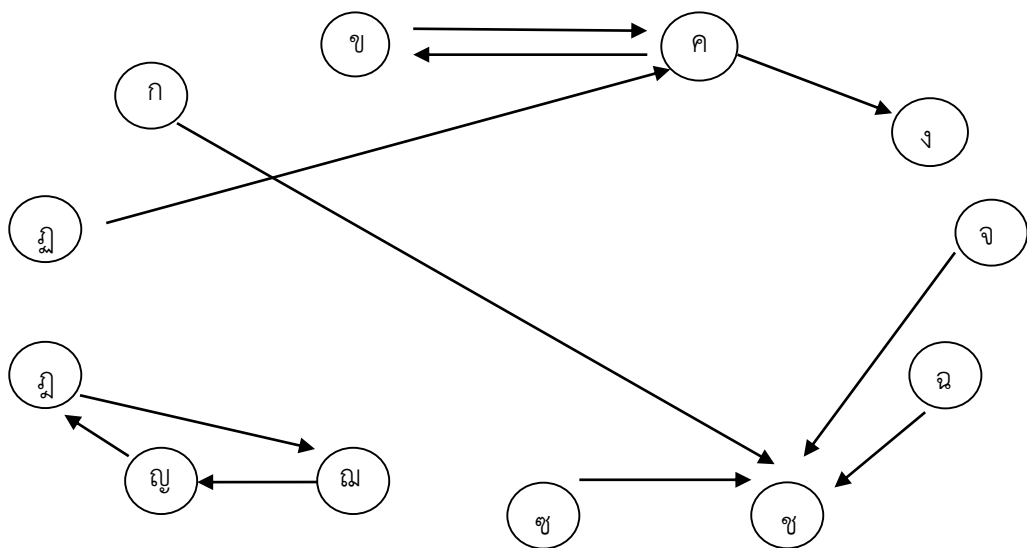
กันก็คือ “ใครในกลุ่มที่ท่านชื่นชอบมากที่สุด?” หรือ “คนที่ท่านอยากทำงานด้วยมากที่สุดในกลุ่มคือใคร?” หรือ “ใครที่ท่านชื่นชอบน้อยที่สุดในกลุ่ม?” (คำถามนี้อาจจะเปลี่ยนเป็น “ใครที่ท่านต้องการทำงานด้วยมากที่สุด?” หรือ “ใครที่ท่านต้องการนั่งใกล้มากที่สุด?” ก็ได้) (Douglas 1976: 193) แล้วแต่วัตถุประสงค์และเทคนิคของนักสังคมสงเคราะห์

ขั้นตอนที่สอง หลังจากถามคำถามดังกล่าวกับสมาชิกในกลุ่มแล้ว ผู้ที่ศึกษากลุ่มก็อาจจะสรุป “ทางเลือก” ของสมาชิกแต่ละคนที่จะได้มาจากคำถามที่ว่านี้ออกมาในรูปแบบของ “ผังสังคมมิติ” (Sociogram) หรือแผนผังแสดงความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในกลุ่ม โดยใช้วงกลมแทนสมาชิกแต่ละคน มีการโยงลูกศรถึงกัน ลูกศรนี้จะแสดงให้เห็นถึงความชื่นชอบที่สมาชิกแต่ละคนมีต่อกัน โดยทั่วไปแล้ววงกลมแผนผังจะเป็นผู้ที่เพื่อนสมาชิกมีความชื่นชอบมากที่สุด ส่วนวงกลมบริเวณชายขอบจะเป็นสมาชิกที่ได้ความชื่นชอบน้อยที่สุดจากกลุ่ม

ขั้นตอนสุดท้าย เป็นการอธิบายแผนผังและระบุถึงสถานะของสมาชิกในกลุ่มที่ถูกเลือกโดยเพื่อนสมาชิกคนอื่นๆ ซึ่งอาจจำแนกได้หลายประเภทต่อไปนี้ คือ ผู้เป็นดาว หมายถึง สมาชิกกลุ่มที่ได้รับความนิยมชื่นชอบมากที่สุด ผู้ที่ถูกโดดเดี่ยว หมายถึง สมาชิกที่ได้รับความนิยมชมชอบน้อยหรือถูกเลือกน้อย คู่สมาชิก หมายถึง สมาชิกสองคนที่ต่างนิยมชมชอบกันและกัน และผู้ที่โยงใยกันเป็นลูกโซ่ หมายถึง สมาชิกในกลุ่มที่รวมกันเป็นกลุ่มย่อย (Subgroup or Clique)

นอกจากนี้ ผังสังคมมิติก็ยังแสดงให้เห็นถึงลักษณะต่างๆภายในกลุ่มอีกด้วย กล่าวคือ จำนวนสมาชิกกลุ่มที่เลือกสมาชิกที่ตนชื่นชอบ จำนวนผู้ไม่ถูกเลือก ซึ่งแสดงให้เห็นการผลักไส ปฏิเสธ หรือต่อต้านกันและกัน จำนวนคู่ของแต่ละกลุ่มที่ต่างคนต่างก็เลือกกันจะแสดงถึงความสมานฉันท์ภายในกลุ่มว่ามีมากน้อยเพียงใด และผู้ที่ถูกโดดเดี่ยวจากกลุ่มว่ามีหรือไม่ โดยที่ลักษณะทั้งหมดนี้ก็ยังแสดงให้เห็นถึงบูรณาการภายในกลุ่มว่ามีมากน้อยเพียงใดด้วย (Foryth 1990: 33-34)

แผนภูมิที่ 6 ผังสังคมมิติที่ 1

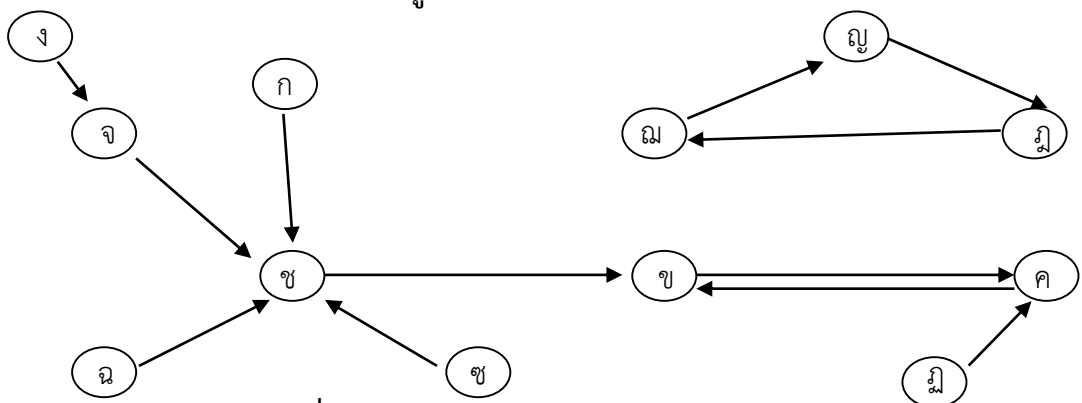

ที่มา: ดัดแปลงจาก Foryth 1990: 34

จากผังสังคมมิติที่ 1 ในแผนภูมิที่ 6 ข้างต้นนี้แสดงให้เห็นกลุ่มที่มีสมาชิก 12 คน เรียงรายเป็นวงกลมตั้งแต่ ก ถึง ฎ ซึ่งจะเห็นได้ชัดว่า ช เป็นดาวของกลุ่ม จึงมีผู้นิยมชมชอบมากที่สุด ส่วน ฎ และ ง เป็นผู้ที่ถูกโดดเดี่ยวในกลุ่มนี้ สำหรับ ข และ ค จัดเป็นคู่สมาชิกที่ต่างนิยมชมชอบกันและกัน และ ฅ ญ และ ฎ นั้น เป็นผู้ที่โยงโยกกันเป็นลูกโซ่หรือกลุ่มย่อยในกลุ่มนี้

สำหรับผังสังคมมิติที่ 2 ในแผนภูมิที่ 7 ต่อไปนี้ จะเป็นการจัดวางตำแหน่งใหม่ของสมาชิกกลุ่มทั้ง 12 คน ให้มีระบบมากขึ้น เพื่อแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ทางสังคมที่สมาชิกกลุ่มมีต่อกันอย่างชัดเจนขึ้น โดยจัดให้ผู้ที่เป็น “ดาว” อยู่ตรงกลาง และ “ผู้ที่โดดเดี่ยว” จากกลุ่มอยู่บริเวณชายขอบของแผนผัง

แผนภูมิที่ 7 ผังสังคมมิติที่ 2

ที่มา: ดัดแปลงจาก Foryth 1990: 34

อนึ่ง นอกจากการตั้งคำถามในทางบวกให้สมาชิกกลุ่มได้เลือก (Positive choice) เพื่อทราบว่าเป็นใครคือผู้ที่สมาชิกในกลุ่มชื่นชอบ ต้องการทำงานด้วยหรือต้องการติดต่อสื่อสาร/มีปฏิสัมพันธ์ด้วยแล้ว ก็ยังตั้งคำถามในทางลบให้สมาชิกกลุ่มเลือก (Negative choices) ได้อีกด้วย แต่ไม่เป็นที่นิยมกัน เนื่องจากอาจสร้างความรำคาญให้แก่กลุ่มหรือสร้างความขุ่นเคืองให้แก่สมาชิก ซึ่งไม่เป็นผลดีต่อกลุ่มโดยรวมนอกจากนี้ การตีความหรือแปลผลการศึกษาก็ยังทำได้ยากอีกด้วย แม้กระนั้นก็ยังมึ้นำวิธีตั้งคำถามในทางลบไปศึกษาในกลุ่มและได้ผลการศึกษ่าจำแนกประเภทที่น่าสนใจ เช่น แมรี่ แอล. นอร์ธเวย์ (Marry L. Northway 1940 อ้างถึงใน Zastrow 1987: 415) พบว่า บุคลิกภาพของสมาชิกกลุ่มอาจจำแนกตามการศึกษาทางสังคมมิติได้เป็น 4 ประเภท (1) ผู้ที่ได้รับทั้งการยอมรับ/ปฏิเสธสูงจะเป็นผู้ที่ยึดมั่นในความคิดเห็นของตนเอง เป็นผู้ที่ทำให้เกิดข้อถกเถียงได้มาก หรือพูดจาตรงไปตรงมา และบ่อยครั้งก็พบว่าเป็นผู้นำกลุ่มหรือเป็นบุคคลสาธารณะ (2) ผู้ที่ได้รับการยอมรับสูงและถูกปฏิเสธน้อยจะเป็นผู้ที่ได้รับความชื่นชอบจากสมาชิกส่วนใหญ่หรือทั้งหมด อาจเป็นผู้นำสังคมเป็นผู้ตัดสินใจกรณีพิพาทกลุ่มและมักเป็นผู้ที่สนับสนุนทั้งค่านิยม/เป้าหมายของสมาชิกแต่ละคนและของกลุ่ม (3) ผู้ที่ได้รับการยอมรับต่ำและถูกปฏิเสธสูงมักเป็นผู้ที่นอกจากจะไม่สนับสนุนค่านิยมและเป้าหมายของกลุ่มแล้ว ก็ยังอาจเป็นปฏิปักษ์เสียด้วยซ้ำ จึงมักจะถูกกีดกันออกไปจากกลุ่ม และเป็นที่ยึดเคืองใจของสมาชิกคนอื่นๆ ทำให้ยิ่งหลีกเลี่ยงออกไปจากกลุ่ม (4) ผู้ที่ได้รับการยอมรับต่ำและถูกปฏิเสธต่ำ เป็นสมาชิกที่ไม่ได้รับความสำคัญและบ่อยครั้งก็ถูกคนอื่นๆ ทอดทิ้ง มักเป็นผู้เจ็บขริบในกลุ่มและค่อนข้างปลีกตัวจากกลุ่ม

การปรับใช้วิธีการสังคมมิติในงานสังคมสงเคราะห์กลุ่ม

เนื่องจากสังคมมิติจะเผยให้เห็นถึงแบบแผนการติดต่อสื่อสารระหว่างสมาชิกกลุ่ม และความชื่นชอบที่สมาชิกมีให้แก่กัน จึงทำให้นักสังคมสงเคราะห์สามารถใช้สังคมมิติไปศึกษาความสัมพันธ์ที่สมาชิกมีต่อกัน การพูดคุย การสื่อสารปฏิสัมพันธ์และความนิยมชมชอบที่สมาชิกมีให้แก่กัน ความสมานฉันท์การเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของสมาชิกในกลุ่ม การรวมกันเป็นกลุ่มย่อย หรือแม้กระทั่งการโดดเดี่ยวหรือแยกตัวออกมาตามลำพังของสมาชิกบางคนในกลุ่ม ซึ่งอาจนำไปใช้ในการคัดเลือกสมาชิกกลุ่มที่จะมาเป็นผู้นำหรือผู้ที่ได้รับมอบหมายให้เป็นศูนย์รวมของสมาชิก หรือในการศึกษาช่องทางที่ชาวลื้อ ความคิดเห็น ข้อมูลข่าวสารแพร่ไปในหมู่สมาชิก รวมทั้งช่องทางที่อำนาจหน้าที่กระจายตัวไปในหมู่สมาชิกว่าเป็นอย่างไรด้วย อันจะเป็นประโยชน์ในการทำความเข้าใจกับทั้งการก่อตัวและดำรงไว้ซึ่งบรรทัดฐานของกลุ่ม ในเรื่องพฤติกรรมของสมาชิก รวมทั้งการเข้าถึงสมาชิกที่จะเป็นกุญแจสำคัญให้ประสบผลสำเร็จในการปฏิบัติงาน และทำให้นักสังคมสงเคราะห์ทราบช่องทางที่จะบูรณาการสมาชิกที่แยกตัว หรือถูกโดดเดี่ยวออกมาจากกลุ่ม หรือไม่เป็นที่นิยมชมชอบของเพื่อนสมาชิก ให้สามารถกลับเข้าสู่กลุ่มอีกครั้ง (Zastrow: 419) ทั้งนี้ นักสังคมสงเคราะห์ควรจะต้องนำสังคมมิติไปใช้ในทางสร้างสรรค์โดยไม่เปิดเผยผลการศึกษาให้สมาชิกกลุ่มได้ทราบ

นักสังคมสงเคราะห์พึงระลึกไว้ว่าสังคมมิติมิใช่ศาสตร์ที่ถูกต้องเที่ยงตรงในทุกกรณี เพราะความสัมพันธ์ในเชิงสังคมมิติจะมีพลวัต เปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์/เงื่อนไขปัจจัยที่เปลี่ยนไปเสมอ เช่น การพบปะกันในแต่ละครั้งของสมาชิก การเปลี่ยนแปลงค่านิยมและบรรทัดฐานของกลุ่ม การเพิ่มขึ้นหรือลดลงของสมาชิก การเปลี่ยนแปลงบุคลิกภาพของสมาชิก ฯลฯ นักสังคมสงเคราะห์กลุ่มจึงต้องมีการยืดหยุ่นตามสถานการณ์เพื่อการทำงานกับกลุ่มให้ประสบผลสำเร็จ (Zastrow: 419)

5. ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ (Psychoanalytic Theory)²

เป็นทฤษฎีของซิกมันด์ ฟรอยด์ (Sigmund Freud) จิตแพทย์และนักจิตวิทยาชั้นนำของโลก ผู้หนึ่งที่ทำให้พื้นฐานความรู้เกี่ยวกับพฤติกรรมของกลุ่มและอารมณ์ โดยให้ความสำคัญกับปัจจัยหลายประการด้วยกัน โดยเฉพาะแรงจูงใจและกระบวนการป้องกันตนเองทางจิตของสมาชิกที่มีอิทธิพลต่อการใช้ชีวิตภายในกลุ่ม (Cartwright and Zander 1968: 27) หรือประสบการณ์ในวัยเด็ก อารมณ์ และจิตใต้สำนึกหรือจิตไร้สำนึก (Unconsciousness) ของสมาชิกกลุ่มที่มีอิทธิพลต่อการจัดตั้งกลุ่ม ปฏิสัมพันธ์ภายในกลุ่มและความผูกพันที่สมาชิกมีต่อกัน และมีต่อผู้นำกลุ่มกระบวนการต่างๆ ที่เกิดขึ้นในกลุ่ม เช่น ความขัดแย้ง หรือความสมานฉันท์ภายในกลุ่ม (Northen 1969: 15-16) ความสำคัญของการตอบสนองทางอารมณ์ของสมาชิกกลุ่มที่มีต่อกันและมีต่อผู้นำกลุ่ม การรับรู้ที่สมาชิกกลุ่มแต่ละคนมีต่อกันและมีต่อเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในกลุ่ม ว่าผันแปรไปจากความเป็นจริงอย่างไร เพียงไร ปฏิสัมพันธ์ในระหว่างสมาชิกกลุ่ม ว่ามีพัฒนาการคล้ายคลึงกับปฏิสัมพันธ์ภายในครอบครัวอย่างไรบ้าง (Greene and Ephross 1991: 182) รวมทั้งจิตวิทยาของกลุ่มและการทำกลุ่มบำบัด (Group Therapy)

²ในที่นี่ เน้นเฉพาะทฤษฎีของฟรอยด์ ที่แม้จะมีการพัฒนาทฤษฎีของเขาออกไปอย่างกว้างขวางในระยะหลัง แต่ทุกแนวคิดก็ล้วนให้ความสำคัญกับพลวัตของจิตได้ สำนึกหรือไร้สำนึกที่มีต่อคนเรา ในทางสังคมสงเคราะห์ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ถือเป็นส่วนหนึ่งของทฤษฎีจิตพลวัต (Psychodynamic Theory) ที่มีขอบข่ายกว้างขวางกว่า เพราะหมายรวมถึงพลังทุกๆ อย่าง ทั้งภายนอกหรือภายในตัวคนเราที่มีอิทธิพลต่อพัฒนาการทางจิตใจและอารมณ์ (คูนิยามของทฤษฎีจิตพลวัตและการจัดกลุ่มความคิดของทฤษฎีนี้ใน Berzoff, Flanagan and Hertz 2002: 5) ซึ่งในปัจจุบันนี้วงวิชาการสังคมสงเคราะห์ตะวันตกมักจะรวมทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของฟรอยด์ไว้ในกลุ่มทฤษฎีจิตพลวัตหรือถือว่าเป็นสายความคิดหลักของทฤษฎีจิตพลวัต (ตัวอย่างเช่น Payne 1997, Thompson 2000)

สาระสำคัญของทฤษฎีจิตวิเคราะห์มีอยู่ 4 ส่วนว่าด้วยพัฒนาการมนุษย์ตามวงจรชีวิต บุคลิกภาพ จิตวิทยาอุปถัมภ์และการบำบัดทางจิต (Payne 1997: 72) ซึ่งในที่นี้จะใช้มุมมองของ โรเบิร์ต อาร์. กรีน และ พอล เซ. อีฟรอสส์ (Roberta R. Greene and Paul H. Ephross) มานำเสนอ ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ผ่าน 5 แนวคิดที่ผสมผสานกัน ผนวกกับการนำทฤษฎีนี้ไปใช้ในบริบทของกลุ่ม (Greene and Ephross 1991: 46-53, 70-74) ดังนี้

(1) แนวคิดเชิงเศรษฐศาสตร์ แนวคิดนี้ของฟรอยด์มีเนื้อหาสำคัญ 2 ประการคือ 1) พลังงานทางจิตประกอบด้วย อิด (Id) อีโก้ (Ego) และ ซุปเปอร์อีโก้ (Superego)³ ซึ่งเป็นโครงสร้างของบุคลิกภาพที่จะปรับเปลี่ยนไปอยู่เสมอ 2) ปริมาณและคุณภาพของพลังงานทางจิตที่เกี่ยวข้องกับสัญชาตญาณทางเพศ (Libido)⁴ จะเป็นแรงขับเคลื่อนพฤติกรรมของมนุษย์ โดยที่พฤติกรรมทุกอย่างของมนุษย์จะถูกควบคุมโดยแรงขับเพื่อเป้าหมายที่จะปลดปล่อยพลังงานทางจิต (Greene and Ephross: 46)

(2) แนวคิดเชิงจำแนกประเภท ฟรอยด์กล่าวว่าการจะทำความเข้าใจบุคลิกภาพของคนเราจะต้องเข้าใจการทำงานของจิตมนุษย์ที่มีอยู่ 3 ระดับ หรือ 3 กระบวนการ อันได้แก่ จิตสำนึก (Conscious) ซึ่งเป็นกระบวนการทำงานของจิตในขณะที่บุคคลมีความรู้ตัว หรือมีสติสัมปชัญญะอยู่ ส่วนจิตไร้สำนึกหรือจิตใต้สำนึก (Unconscious หรือ Subconscious) เป็นกระบวนการทำงานของจิตในระดับที่ไม่รู้ตัว ขาดสติสัมปชัญญะ การทำงานระดับนี้มีขอบเขตกว้างขวางกว่าจิตสำนึกหลายเท่าตัวและเป็นกระบวนการกักเก็บความคิด ความจำ ความรู้สึก ฯลฯ ที่มีกจะไม่มีที่ยอมรับของสังคมและไม่อาจศึกษาได้โดยตรงและสุดท้ายคือจิตใกล้สำนึก (Preconscious) เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นใกล้เคียงจิตสำนึกมากกว่าจิตไร้สำนึก เพราะส่วนใหญ่อยู่ในความควบคุมของสติและอาจกลายมาเป็นจิตสำนึกได้หรือสามารถเข้าถึงได้ เช่น การตระหนักตัวของคนเรากำลังทำอะไรอยู่ เป็นต้น (แสงสุรีย์ สำอางกุล: 189-191 และ Greene and Ephross 1991: 47-48)

ในทัศนะของฟรอยด์ ความคิด ความรู้สึกส่วนใหญ่ของคนเรามักจะอยู่นอกเหนือจิตสำนึกหรือการมีสติสัมปชัญญะ หรือการตระหนักของแต่ละบุคคล และพฤติกรรมรวมทั้งแรงจูงใจในบุคคลก็ล้วนแต่มีรากเหง้ามาจากการทำงานของจิตทั้ง 3 ระดับที่กล่าวมานี้ทั้งสิ้น (Greene and Ephross: 47)

(3) แนวคิดเชิงโครงสร้าง ฟรอยด์กล่าวว่าคุณลักษณะของบุคลิกภาพของคนเราประกอบด้วยองค์ประกอบ 3 ส่วน คือ อิด อีโก้และซุปเปอร์อีโก้ อิดจะเป็นพื้นฐานบุคลิกภาพไปตลอดชีวิต อิดนั้นคิดและทำงานอยู่ในระดับของทารกเท่านั้น โดยไม่เปลี่ยนแปลง เพราะไม่ได้ติดต่อกับสัมพันธ์กับโลกภายนอก ไม่รับรู้เหตุผล ตรรกะ กฎหมายหรือคุณค่าใดๆ เลย สำหรับอีโก้จัดว่าเป็นส่วนหนึ่งของอิดและจะปรับเปลี่ยน

³ อิด เป็นลักษณะทางจิตใจที่ได้มาจากพันธุกรรม ได้แก่ สัญชาตญาณและสิ่งที่ยั่วยุเสริมสร้างพลังงานทางจิต เป็นระบบที่ทำงานในระดับจิตไร้สำนึกทั้งหมด โดยแปลงรูปจากความต้องการทางชีววิทยา มาเป็นความปรารถนาที่เป็นแรงจูงใจให้อยากได้รับความสุข อิดทำงานตามหลักการแสวงหาความสุขแต่เพียงอย่างเดียว โดยไม่มีการใช้เหตุผลและจริยธรรมเลย ส่วนอีโก้ ก่อรูปภายหลังจากอิดพัฒนาจนสมบูรณ์แล้ว ในระยะแรกๆ อีโก้จะทำงานตามสัญชาตญาณ ต่อมาจึงได้พัฒนามาจากการเรียนรู้ความจริงของตนเองและสิ่งแวดล้อม อีโก้ทำงานทั้งในระดับจิตใกล้สำนึกและจิตไร้สำนึก โดยอาศัยหลักเหตุผลและความจริง มีการเลือกกาลสถานที่ ฯลฯ ให้เหมาะสมก่อนจะสนองความต้องการของอิด และซุปเปอร์อีโก้ ซึ่งอาจเรียกว่าเป็นระบบควบคุมที่ 2 (ขณะที่อีโก้เป็นระบบที่ 1) ซุปเปอร์อีโก้ทำงานด้วยกระบวนการจิตไร้สำนึก และแม้ว่าจะเกี่ยวข้องกับอิด แต่ก็มีพลังในทิศทางตรงข้ามกับอิด ทำให้คนเราก่อเกิดความรู้สึกผิดหรือวิตกกังวลเชิงจริยธรรม ซุปเปอร์อีโก้พัฒนาเมื่อคนมีอายุ 3-5 ปี และจะพัฒนาต่อไปตลอดชีวิตโดยการขัดเกลาทางสังคม ซุปเปอร์อีโก้จำแนกได้เป็น 2 ประเภท คือ มโนธรรมหรือมาตรฐานความผิด/ความชั่ว และอุดมคติของอีโก้หรือมาตรฐานของความถูกต้อง (แสงสุรีย์ สำอางกุล 2535: 193-199, 211)

⁴ ฟรอยด์กล่าวว่ามนุษย์ถูกจูงใจให้แสดงพฤติกรรมโดยพลังที่มีมาตั้งแต่แรกเกิดที่เรียกว่า สัญชาตญาณ (Instinct) หรือแรงขับ (Drive) เมื่อสัญชาตญาณถูกเร้าหรือเกิดความตึงเครียดขึ้นก็จะเกิดความเครียด บุคคลจึงกระทำสิ่งต่างๆ ให้สมปรารถนาและลดความเครียด อันเป็นการสนองความต้องการตามสัญชาตญาณ โดยที่ฟรอยด์เน้นสัญชาตญาณ 2 ประเภทคือ สัญชาตญาณทางเพศและความก้าวร้าว ทั้งนี้เรื่องทางเพศในทัศนะของ ฟรอยด์จะหมายถึงประสบการณ์ในการแสวงหาความสุขของความรักทุกรูปแบบ มีใช้เฉพาะเรื่องเพศสัมพันธ์เท่านั้น (แสงสุรีย์ สำอางกุล: 181-183)

ไปตามอิทธิพลของโลกภายนอก อีโก้จะค่อยๆแตกต่างจากอดีตเมื่อคนเราติดต่อกับโลกภายนอกและจะทำงานโดยอาศัยหลักความจริง โดยจะชะลอเวลาที่จะปลดปล่อยพลังงานทางจิตหรือแสวงหาความพอใจไว้จนกว่าจะเห็นว่าเป็นที่ยอมรับของสังคมก่อน สำหรับซูเปอร์อีโก้ นั้น เป็นระบบของบุคลิกภาพที่พัฒนาขึ้นมาเป็นลำดับสุดท้าย โดยการก่อตัวของซูเปอร์อีโก้จะเป็นส่วนสำคัญของกระบวนการขัดเกลาทางสังคมซึ่งจะทำให้แรงขับทางเพศและความก้าวร้าวอยู่ภายใต้อำណัติ (Greene and Ephross: 48-51)

ฟรอยด์กล่าวต่อไปว่า ระบบคิดของคนเรามี 2 แบบ แบบแรกเป็นกระบวนการคิดขั้นปฐมภูมิ (Primary Process Thinking) ซึ่งจะเกิดขึ้น ณ ระดับจิตไร้สำนึกหรือจิตใต้สำนึกเป็นความเห็นแก่ตัว อยากรู้ ฯลฯ (Greene and Ephross: 49) หมกมุ่นอยู่กับความตึงเครียดที่เกิดจากพลังจิต (แสงสุริย์ สำอังก์กุล 2535: 209) ส่วนแบบที่สองเป็นกระบวนการคิดขั้นทุติยภูมิ (Secondary Process Thinking) เป็นการคิดที่มีแผนเพื่อที่จะเอาชนะแรงขับ โดยจะดูว่าได้ผลหรือไม่ก่อน จนกระทั่งหาทางออกได้ในที่สุด ซึ่งเรียกว่าการทดสอบความจริงรวมทั้งยังเพิ่มศักยภาพที่จะจำแนกความแตกต่างระหว่างความฝันกับความจริง (Greene and Ephross: 50) ซึ่งเป็นกระบวนการทำงานของอีโก้ด้วย (แสงสุริย์ สำอังก์กุล: 210)

(4) แนวคิดเชิงพลวัต ตั้งอยู่บนพื้นฐานความคิดที่ว่า ปัจเจงมักถูกผลักดันด้วยแรงขับต่างๆ ที่จะแสวงหาความพึงพอใจ เพื่อที่จะปลดปล่อยพลังทางเพศและพลังความก้าวร้าวใน ขณะที่สังคมแวดล้อมก็คาดหวังต่อปัจเจกในรูปแบบที่แตกต่างออกไปเป็นเหตุให้ปัจเจกเกิดความขัดแย้งในจิตใจขึ้นสัญชาตญาณหรือแรงขับจึงเป็นแก่นแกนของบุคลิกภาพและทำให้ปัจเจกมีความโน้มเอียงที่จะทำสิ่งต่างๆโดยมุ่งหวังที่จะแสวงหาความพึงพอใจทางเพศและการทำลาย ถ้าหากไม่ถูกต้านทานโดยกลไกการปกป้องตนเองของอีโก้และพลังทางสังคมเสียก่อน แนวคิดนี้เห็นว่าพฤติกรรมทุกอย่างของมนุษย์ล้วนแต่ถูกผลักดันโดยแรงขับทั้งสิ้น แม้แต่พฤติกรรมทางสังคมและทางจิตวิทยาก็เกิดขึ้นเนื่องจากความต้องการที่จะปลดปล่อยความตึงเครียดทางอารมณ์ (Greene and Ephross: 49-50) ของบุคคล โดยในการผ่อนคลายความตึงเครียดนี้ อีโก้จะใช้กลไกการป้องกันตนเอง (Defence Mechanisms) ประเภทต่างๆ อันเป็นกระบวนการทางจิตไร้สำนึกและเป็นการบิดเบือนความจริง เป็นต้นว่า การเก็บกด การคิดอย่างทำอย่าง การป้ายโทษผู้อื่น การปฏิเสธความจริง การเพ้อฝัน การย้ายที่ของอารมณ์ การเลียนแบบหรือเอาอย่าง การถดถอย การชดเชย ฯลฯ (แสงสุริย์ สำอังก์กุล: 212-218)

(5) แนวคิดเชิงพัฒนา หรือพัฒนาทางจิตกับเพศ (Psychosexual Development) ในทัศนะของฟรอยด์ พัฒนาการนี้จัดว่าเป็นกระบวนการแบบทวิลักษณ์ที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างการพัฒนาภาวะทางชีววิทยากับการพัฒนาโครงสร้างทางจิตวิทยาซึ่งเป็นระยะที่ความพึงพอใจของมนุษย์เปลี่ยนผ่านจากส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกายไปสู่ส่วนอื่นๆ โดยที่ประสบการณ์การเปลี่ยนผ่านจากระยะหนึ่งไปสู่ระยะต่อไปก็จะส่งผลให้บุคลิกภาพของคนเราแตกต่างกัน (Greene and Ephross: 57) ทั้งนี้ลำดับขั้นของพัฒนาการทางจิตกับเพศ อาจแบ่งได้เป็น 6 ระยะ ซึ่งถ้าหากมีการติดขัด (Fixation) ขึ้นที่ขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่งแล้วก็จะทำให้บุคลิกภาพของบุคคลนั้นๆ แปรปรวนไปหรือไม่ก็ได้ (แสงสุริย์ สำอังก์กุล: 225-230) พัฒนาการนี้ก็คือ

- ชื่นปาก (อายุแรกเกิดถึงประมาณขวบครึ่ง) ความต้องการทางเพศของทารกมีบริเวณรับการกระตุ้นให้เกิดความสุขอยู่ที่ปาก ทารกอาจเกิดความก้าวร้าวขึ้นได้เพราะการใช้ฟันกัดเคี้ยว (แสงสุริย์

สำอังก์กุล: 225,229) ฐานของพัฒนาการในระยะนี้จะเป็นการพัฒนาตัวตนของเราขึ้นมา โดยการรู้จักจำแนกความแตกต่างจากผู้อื่นและการสร้างสัมพันธ์ภาพกับบุคคลอื่น/สิ่งอื่น

- ชั้นทวารหนัก (ระดับอายุประมาณ 1-3 ปี) เด็กจะมีความสุขเมื่อได้รับการกระตุ้นที่ทวารหนักจึงมีความสุขเวลาขับถ่ายหรือกลืนเอาไว้และจะถูกฝึกหัดระเบียบวินัยในการขับถ่าย (แสงสุริย์สำอังก์กุล: 226) ถ้าหากเด็กคนใดเกิดการติดขั้นในขั้นนี้ เช่น ถูกฝึกการถ่ายอย่างเคร่งครัดเกินไปก็อาจจะกลายเป็นคนเจ้ากั้ววล รักความสะอาดเกินไป ไม่คำนึงถึงคนอื่น ฯลฯ เป็นต้น โดยที่งานของพัฒนาการระยะนี้ก็คือ ความรับผิดชอบและการยอมรับการถูกควบคุมดูแล การต่อเรื่องอำนาจกับคนอื่น (Greene and Ephross 1991: 59)

- ชั้นอวัยวะเพศ (ระดับอายุประมาณ 3-5 ปี) ศูนย์กลางความสนใจเรื่องเพศของเด็กในขั้นนี้จะอยู่ที่อวัยวะเพศ เด็กชายจะมีความปรารถนาในจิตใจได้สำนึกในเรื่องเพศต่อมารดาและเก็บกดแรงขับ “ปมเอ็ดิปัส” เอาไว้ ส่วนเด็กหญิงก็จะมี ความปรารถนาต่อบิดา และเก็บกดแรงขับ “ปมอีเล็คตรา” เอาไว้ งานของพัฒนาการในระยะนี้ก็คือ การที่เด็กยอมรับว่าตนเองเป็นเพศใดเพศหนึ่งและรับเอาคุณค่ากับจริยธรรมของสังคมมาไว้ในตนเอง (Greene and Ephross: 57, 59)

- ชั้นเพศแอบแฝง (ระดับอายุประมาณ 6-12 ปี) เป็นขั้นที่โครงสร้างหลักๆ ของบุคลิกภาพและความสัมพันธ์ระหว่างอิด อีโก้ ซูเปอร์อีโก้ก่อตัวและพัฒนาแล้ว งานของพัฒนาการนี้ก็คือ การที่กลไกป้องกันตนเองทางจิตของอีโก้ได้รับการพัฒนาในขั้นสูง (Greene and Ephross: 59-60)

- ชั้นเพศบรรลุนิติภาวะ (ระดับอายุประมาณ 12-18 ปี) เป็นระยะที่การแสวงหาความสุขทางเพศจากแหล่งต่างๆ เชื่อมประสานกันและบรรลุนิติภาวะ งานของพัฒนาการในระยะนี้ก็คือ สามารถที่จะทำงานให้ประสบความสำเร็จและความสามารถได้รับความสุขทางเพศ (Greene and Ephross: 57,60)

จากพื้นฐานทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของฟรอยด์ได้ส่งผลให้มีการพัฒนาทฤษฎีจิตวิทยาเกี่ยวกับอัตตา (Ego Psychology) และทฤษฎีความสัมพันธ์กับบุคคล/สิ่งต่างๆ/สัญลักษณ์ (Object Relations) ขึ้นมาเพิ่มเติม ซึ่งให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและปฏิสัมพันธ์ที่บุคคลมีต่อโลกภายนอกกว่ามีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของบุคคลซึ่งมีลักษณะทางสังคมมากกว่าทฤษฎีจิตวิเคราะห์ดั้งเดิมที่ทำให้ให้ความสำคัญกับแรงขับอันมีลักษณะทางชีววิทยายบนพื้นฐานความเชื่อที่ว่า พฤติกรรมหรือการกระทำของคนเราจะเกิดจากการทำงานของจิต (ดูรายละเอียดใน Payne 1997: 72-77 และ Greene and Ephross: 42-43, 60-61)

(6) จิตวิเคราะห์ในบริบทของกลุ่ม ฟรอยด์ได้นำความคิดด้านบุคลิกภาพไปอธิบายพฤติกรรมในกลุ่มในหนังสือของเขาชื่อ จิตวิเคราะห์กลุ่มและการวิเคราะห์อีโก้ (Greene and Ephross: 70) ซึ่งอาจเรียกว่า เป็นความพยายามที่จะยกระดับทฤษฎีจิตวิเคราะห์ให้ไปสู่ทฤษฎีสังคมได้ (ดู ยศ สันตสมบัติ 2532) ดังที่ฟรอยด์เองเคยกล่าวไว้ว่า จิตวิเคราะห์บุคคลก็เป็นจิตวิทยาสังคมได้ในเวลาเดียวกัน โดยส่วนใหญ่แล้วฟรอยด์มองจิตวิทยาของกลุ่มว่าทำให้เกิดสิ่งแวดล้อมที่ส่งผลให้พลังของซูเปอร์อีโก้ของสมาชิกอ่อนกำลังลงเกิดกระบวนการคิดขั้นปฐมภูมิอันส่งผลทางลบต่อกลุ่มขึ้น ทำให้สมาชิกในกลุ่มนิยมแสดงพฤติกรรมคล้ายเด็กตามกัน กลุ่มจึงสร้างอิทธิพลต่อตัวสมาชิกด้วยเหตุปัจจัยจากความผูกพันทางอารมณ์ที่สมาชิกต่างก็มีต่อกันอย่างเหนียวแน่น ผนวกกับการมีผู้นำที่มีคุณลักษณะแบบบิดา (Greene and Ephross: 70)

ในอีกทัศนะหนึ่งของจิตวิทยากลุ่ม ยศ สันตสมบัติ (2522: 67-69) ได้กล่าวถึงเลอบอง นักสังคมวิทยาชาวฝรั่งเศสที่วิเคราะห์กลุ่มและฝูงชน โดยเริ่มต้นจากการปฏิวัติฝรั่งเศส ใน ค.ศ. 1789 และชี้ให้เห็นว่าการปฏิวัติที่เริ่มต้นด้วยเหตุและผล กลับลงเอยด้วยวิกฤตการณ์และความรุนแรง อันเป็นผลจากพฤติกรรมของฝูงชนที่ไม่มีใครควบคุมได้และพรอยด์เองก็ได้นำเอางานของเลอบองมาอธิบายพฤติกรรมของฝูงชน รวมทั้งการใช้ความรุนแรงและการทำสงคราม เนื่องจากขณะนั้นเกิดวิกฤตการณ์ทางการเมือง ประกอบกับสงครามโลกครั้งที่ 1 ก็เริ่มคุกรุ่นขึ้นพอดี โดยพรอยด์เห็นว่าฝูงชน (มีความหมายเดียวกับกลุ่มตามที่ยอฮันอิงถึง) มีพฤติกรรมคล้ายคลึงกับเด็กและมนุษย์ในสังคมดั้งเดิม เนื่องจากไม่มีความอดกลั้นพร้อมจะยอมตามสัญชาตญาณแห่งความรุนแรง ความโหดร้ายและการทำลายล้าง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของสัญชาตญาณแห่งความตายที่มีอยู่ในตัวมนุษย์ทุกคน ฝูงชนตามทัศนะของพรอยด์ มาตรฐานทางศีลธรรมอาจจะสูงขึ้นหรือต่ำลงก็ได้ แต่ความคิดการใช้เหตุผลและปัญญากลับตกต่ำลง ฝูงชนมักจะไม่สนใจความจริง แต่ลุ่มหลงยึดติดกับคำขวัญ อุดมการณ์ และความเชื่อที่ปลุกเร้าอารมณ์

การปรับใช้ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ในงานสังคมสงเคราะห์กลุ่ม

ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ไม่เพียงแต่ช่วยนักสังคมสงเคราะห์ให้เข้าใจบุคลิกภาพและจิตใจของสมาชิกแต่ละคนในกลุ่มเท่านั้น หากยังสร้างความเข้าใจต่อปรากฏการณ์ของกลุ่มด้วย โดยเฉพาะงานเขียนของ พรอยด์เรื่อง จิตวิทยาและกลุ่มการวิเคราะห์อีโก้ เมื่อ พ.ศ. 2465 ได้ทำให้นักทฤษฎีจิตวิเคราะห์ที่ศึกษากลุ่มให้ความสนใจหลายๆ เรื่องที่เกี่ยวกับกลุ่มเล็ก ซึ่งนักสังคมสงเคราะห์สามารถนำไปปรับใช้ได้หลายประการ ประการแรก เป็นเรื่องของการแสดงอารมณ์โต้ตอบกันในระหว่างสมาชิกและที่สมาชิกแสดงออกต่อผู้นำกลุ่ม การรับรู้ที่สมาชิกกลุ่มต่างก็มีต่อกัน หรือการรับรู้เหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในกลุ่มหรือในหมู่สมาชิก ซึ่งนักสังคมสงเคราะห์จะต้องสังเกตและวิเคราะห์สิ่งต่างๆ เหล่านี้ว่าผิดแผกไปจากความเป็นจริงหรือไม่ เป็นต้นว่า การที่สมาชิกกลุ่มบางคนไม่พยายามทำความเข้าใจพฤติกรรมของเพื่อนสมาชิก แต่เอาความคิดของตนเองเป็นใหญ่ หรือบางคนก็อาจจะแปลความหมายอารมณ์ ความรู้สึกของเพื่อนสมาชิกโดยใช้ประสบการณ์ชีวิตที่ตนเองเคยพบเผชิญมาเป็นหลัก หรือการแสดงพฤติกรรมถดถอย ไม่มีวุฒิภาวะเพียงพอของสมาชิกบางคน ฯลฯ ซึ่งทฤษฎีนี้อธิบายว่ามีสาเหตุมาจากพลังต่างๆ ที่ประกอบกันขึ้นเป็นโครงสร้างบุคลิกภาพและจิตใจของมนุษย์ตามแนวคิดของพรอยด์ (โดยเฉพาะแรงขับตามธรรมชาติ องค์กรประกอบของอิด อีโก้ ซูเปอร์อีโก้) ประการที่สอง นักสังคมสงเคราะห์ควรเข้าใจว่าบางครั้งปฏิสัมพันธ์ด้านต่างๆ ของสมาชิกในกลุ่มก็อาจจะจำลองมาจากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในครอบครัวของสมาชิกเองก็ได้ ซึ่งอาจตีความได้ว่า สมาชิกนำประสบการณ์ชีวิตแต่หนหลังของตนมาแสดงออกในกลุ่ม ประการที่สาม ทฤษฎีนี้สามารถนำไปศึกษาว่าสมาชิกกลุ่มมีการแสดงอารมณ์โต้ตอบกันอย่างไรบ้างในการทำงานหรือทำกิจกรรมของกลุ่มให้บรรลุผลสำเร็จ ซึ่งระดับอารมณ์ดังกล่าวนี้ก็ได้ตั้งแต่การแสดงภาวะถดถอยไปจนถึงการพึ่งพิงผู้นำกลุ่ม การต่อต้านหรือการหลบหลีกผู้นำกลุ่ม หรือการจับคู่กันของสมาชิกเพื่อทำตัวเป็นอุปสรรคขัดข้องไม่ให้กลุ่มทำงานเป็นผลสำเร็จ เป็นต้น (อาศัยเค้าโครงความคิดจาก Garvin 1987b: 688)

ในอีกทัศนะหนึ่ง นักสังคมสงเคราะห์ที่นำทฤษฎีจิตวิเคราะห์มาใช้กับกลุ่ม ควรทำความเข้าใจด้วยว่าสภาพจิตใจ อารมณ์ ความรู้สึก พฤติกรรม ความคิด กลไกการป้องกันตนเองทางจิต

และจิตใต้สำนึกหรือจิตไร้สำนึกที่สมาชิกกลุ่มมีต่อตนเอง มีความสำคัญต่อสมาชิกมากกว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในกลุ่ม รวมทั้งให้ความสำคัญกับประสบการณ์ในอดีตเมื่อสมาชิกกลุ่มยังเยาว์วัยอยู่ (โดยเฉพาะความสัมพันธ์กับมารดาหรือการขาดมารดาในวัยเด็ก) ว่ามีอิทธิพลต่อพฤติกรรมในปัจจุบันของสมาชิกอย่างไรบ้าง รวมทั้งแสดงให้เห็นว่าร่องรอยของอารมณ์จิตใจในอดีตของสมาชิกกลุ่มส่งผลมาถึงชีวิตในปัจจุบันอย่างไรด้วย ซึ่งถ้าหากนักสังคมสงเคราะห์มุ่งหวังที่จะเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของสมาชิกกลุ่มแล้ว ก็ควรจะต้องให้ความสำคัญกับการแก้ไขเยียวยาสภาพจิตใจของสมาชิกกลุ่มควบคู่ไปกับการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของเขา/เธอเสมอ (ดูประเด็นการปรับใช้ทฤษฎีจิตวิเคราะห์เพิ่มเติมใน Payne 1991: 80 – 81 และ Howe 1987: 61)

ในการที่นักสังคมสงเคราะห์จะนำทฤษฎีจิตวิเคราะห์มาใช้ก็ควรจะต้องให้ความสำคัญกับแรงจูงใจที่ทำให้สมาชิกมาเข้าร่วมกลุ่ม เช่น ได้รับการตอบสนองของวัตถุประสงค์ของตนเอง ได้รับรางวัลหรือได้รับผลสำเร็จจากการทำงานในกลุ่ม (ทิสนา แคมมณี และเยาวพา เดชะคุปต์ 2522: 11) และช่วยเพิ่มแรงจูงใจให้กับสมาชิกเพื่อทำให้สมาชิกมีกำลังใจทำกิจกรรมในกลุ่ม และเสริมความเข้มแข็งให้กับกลุ่ม อีกประเด็นหนึ่งที่นักสังคมสงเคราะห์พึงให้ความสนใจก็คือ พฤติกรรมของกลุ่มเมื่อรวมตัวกันเป็นฝูงชนโดยเฉพาะถ้ากลุ่มมีการเคลื่อนไหวหรือเรียกร้อง อดทน ท้าทาย และเปลี่ยนแปลงสถาบัน/ระบบ รวมทั้งโครงสร้างอำนาจในสังคมตามรูปแบบต่างๆ ของการปฏิบัติงานสังคมสงเคราะห์กลุ่ม เช่น รูปแบบจุดประสงค์ทางสังคม รูปแบบพิทักษ์สิทธิ รูปแบบเสริมพลังอำนาจ ฯลฯ ซึ่งแม้โดยตัวรูปแบบเองจะขึ้นอยู่กับอุดมการณ์ไม่ใช้ความรุนแรงก็ตาม แต่ก็อาจบานปลายเกิดความรุนแรงขึ้นมาได้ ถ้าเกิดมีการแทรกแซงจากอำนาจภายนอกหรือการยั่วยุหรือปัจจัยแรงอื่นๆ เข้ามาสอดแทรกกลุ่ม ในการดำเนินงานร่วมกับกลุ่ม นักสังคมสงเคราะห์และสมาชิกจึงต้องมีความระมัดระวังเป็นอย่างยิ่งที่จะไม่ให้เกิดความรุนแรงขึ้น

จากการที่ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ได้รับอิทธิพลจากการแพทย์และมุ่งเน้นการบำบัดรักษาความเจ็บป่วย จึงสามารถนำมาใช้ในการจัดกลุ่มบำบัด ให้แก่สมาชิกที่มีความผิดปกติทางจิตหรือมีพฤติกรรมที่เป็นปัญหา เพื่อให้สมาชิกกลุ่มได้เผชิญกับความเป็นจริงในโลกและสังคมผ่านทางประสบการณ์ในกลุ่ม การใช้พลังในกลุ่มมาช่วยให้สมาชิกสามารถควบคุมพฤติกรรม แรงจูงใจ หรือความคิดที่ไม่สมเหตุสมผลของตนเอง ในขณะที่กลุ่มก็จะตอบสนองด้านความมั่นคงทางจิตใจและอารมณ์ความรู้สึกให้แก่สมาชิกช่วยให้สมาชิกสร้างสัมพันธ์กับบุคคลอื่นได้ดียิ่งขึ้น ส่งผลให้สมาชิกมีการประเมินศักยภาพที่แท้จริงของตัวเอง ยอมรับในสิ่งที่เปลี่ยนแปลงไป มีการรับพฤติกรรมใหม่ๆ ที่จะเปลี่ยนแปลงบุคลิกภาพของตนเองมีการใช้กลยุทธ์ต่างๆ เพื่อการปรับตัวในชีวิตประจำวัน เป็นต้น (Greene and Ephross 1991: 71, 74)

6. ทฤษฎีระบบทั่วไป (General System Theory)

ทฤษฎีนี้พัฒนาขึ้นมาโดยนักชีววิทยาชื่อ ลูทวิก ฟอน แบร์ทาลันฟี (Ludwig Von Bertalanffy 1971) เพื่ออธิบายสิ่งมีชีวิตที่มีความซับซ้อนและมีพลวัตอยู่ตลอดเวลา ทำให้นักสังคมสงเคราะห์มีกรอบที่จะศึกษาการรวมกลุ่มของผู้คน เช่น ที่อยู่ในรูปของกลุ่มเล็ก สามารถอธิบายองค์ประกอบแต่ละส่วนของกลุ่ม การทำงานร่วมกันขององค์ประกอบดังกล่าว รวมทั้งการที่องค์ประกอบทั้งหลายเหล่านี้ของกลุ่มเล็กต่างก็มีปฏิสัมพันธ์ต่อกันเพื่อร่วมกันทำหน้าที่ของกลุ่ม ในฐานะที่กลุ่มเล็กก็เป็นระบบหนึ่งเช่นกัน ซึ่งแม้ทฤษฎีระบบทั่วไปจะมีคำอธิบายอยู่หลายชุด แต่ในที่นี้จะนำเสนอคำอธิบาย

เพียงบางชุดเท่านั้นและจะถือเอาคำอธิบายของกลอเรีย เจ. กาเลนส์ แคเธอริน อาดัมส์ และจอห์น เค. บริลฮาร์ท เป็นหลักเนื่องจากมีความชัดเจนกว่าคำอธิบายชุดอื่นๆ โดยได้กล่าวถึงค่านิยมของระบบ ลักษณะของระบบ และแนวคิดที่สำคัญ 4 ประการของระบบ คือ ปัจจัยนำเข้า กระบวนการเปลี่ยนผ่านในกลุ่ม ผลผลิตของกลุ่มสิ่งแวดล้อมของกลุ่ม ดังนี้ (Galanes, Adams, and Brilhart 2000: 24-32)

- **ระบบ (System)** ประกอบด้วยระบบย่อยหรือองค์ประกอบที่ทำหน้าที่อย่างพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน โดยกลุ่มเล็กถือได้ว่าเป็นระบบๆ หนึ่งที่เป็นส่วนหนึ่งของระบบที่ใหญ่กว่ามันขึ้นไปเป็นชั้นๆ องค์ประกอบหลายๆ ส่วนของกลุ่มเล็ก (โดยเฉพาะสมาชิก) นี้ต่างก็ทำหน้าที่อย่างพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน มีอิทธิพลต่อกัน ทั้งยังพึ่งพาอาศัยสิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบๆ กลุ่ม ไม่เพียงเท่านั้นการทำงาน ขององค์ประกอบในกลุ่มเล็กก็จะส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมดังกล่าวด้วย

ก่อนจะกล่าวถึงลักษณะของระบบในรายละเอียดต่อไปก็จะได้นำเสนอองค์ประกอบของชีวิตกลุ่มก่อน เพื่อเป็นพื้นฐานความเข้าใจที่มีต่อกลุ่มเล็กในฐานะของระบบๆ หนึ่ง

องค์ประกอบของกระบวนการที่ประกอบกันขึ้นเป็นชีวิตกลุ่มแบ่งออกเป็น 3 ประเภทด้วยกัน คือ ปัจจัยนำเข้า กระบวนการเปลี่ยนผ่านในกลุ่มและผลผลิตของกลุ่ม ดังนี้

- **ปัจจัยนำเข้า (Inputs)** ประกอบด้วยสมาชิกกลุ่ม พลังงาน และทรัพยากรอื่นๆ เช่น ความเชี่ยวชาญ องค์ความรู้ การจัดสรรเวลา การเงิน วัสดุอุปกรณ์ เครื่องมือ เครื่องใช้ ฯลฯ ซึ่งสรุปรวมกัน ว่า ได้แก่ วัตถุดิบที่กลุ่มใช้ในการทำกิจกรรม ไม่ว่าจะเป็นบุคคลิกภาพ ลักษณะส่วนบุคคล ทักษะ ประสบการณ์ ความต้องการ ค่านิยม ฯลฯ ของสมาชิก ข่าวสารข้อมูลที่กลุ่มมีอยู่และที่กลุ่มจัดหา มาภารกิจที่กลุ่มต้องปฏิบัติ สภาพสิ่งแวดล้อมที่อาจมีอิทธิพลต่อกลุ่ม (เช่น การสนับสนุนจากครอบครัว ชุมชน องค์กร บรรยายากาศของกลุ่ม ฯลฯ)

- **กระบวนการเปลี่ยนผ่านในกลุ่ม (Throughput Processes)** ได้แก่ กระบวนการทำกิจกรรมร่วมกันของกลุ่มว่าเป็นอย่างไร (The How) ซึ่งหมายความรวมถึงสิ่งต่างๆ ต่อไปนี้ คือ พฤติกรรมของสมาชิก (เช่น การสนับสนุนให้แสดงความคิดเห็น ความมุ่งมั่นที่จะทำกิจกรรม การแสดงออกและการแก้ปัญหาที่เห็นไม่ตรงกัน การแสดงให้เห็นว่าความเหนียวแน่นภายในกลุ่มมีมากน้อยเพียงใด การแสดงพฤติกรรมที่ใช้คำพูดและไม่ใช้คำพูดภายในกลุ่ม ฯลฯ) บรรทัดฐานของกลุ่ม (เช่น การจัดสรรบทบาท หน้าที่ของสมาชิก การกำหนดกฎ กติกาของกลุ่ม การจัดการกับความขัดแย้ง ในกลุ่ม การสนับสนุนให้กลุ่มใช้ความคิดเชิงวิพากษ์วิจารณ์มาทดสอบความคิดต่างๆ แทนการยอมรับ ความคิดดังกล่าว โดยปราศจากการวิพากษ์วิจารณ์ การสนับสนุนให้มีความคิดเห็นที่ขัดแย้งกันอย่างเปิดเผย มากกว่าจะเก็บกด ปิดกั้นความขัดแย้งนั้นไว้ การสนับสนุนให้เกิดความเสมอภาคกันในกลุ่ม มากกว่าการยอมรับการแบ่งชั้นวรรณะ ฯลฯ) เครือข่ายการติดต่อสื่อสาร (เช่น การที่สมาชิกจะสื่อสารกันได้อย่างเสรีภายในกลุ่ม การที่สมาชิกต่างก็มีส่วนร่วมอย่างเสมอภาคทั่วถึงกัน ฯลฯ) สถานภาพและความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างสมาชิก (เช่น ประเภทของผู้นำ การสร้างผู้นำภายในกลุ่ม การผลัดเปลี่ยนการใช้อำนาจการมีอิทธิพลต่อกันภายในกลุ่ม ฯลฯ) และกระบวนการภายในกลุ่ม (เช่น วิธีการติดต่อสื่อสาร วิธีการตัดสินใจและการแก้ไขปัญหา วิธีการทำงาน การตรวจสอบสิ่งต่างๆ ฯลฯ)

อนึ่ง หัวใจที่ทำให้กระบวนการเปลี่ยนผ่านในกลุ่มทั้งหมดนี้ดำเนินไปด้วยดี ก็คือ ปฏิสัมพันธ์ หรือการที่สมาชิกกลุ่มต่างก็มีอิทธิพลต่อกันและกัน โดยการติดต่อสื่อสารกันด้วยภาษาพูดและภาษาที่ไม่ใช้คำพูดนั่นเอง ซึ่งมีความหมายว่า สมาชิกต่างก็ตระหนักว่าตนเองเป็นสมาชิกกลุ่มและพยายามส่ง

แปล รัสสารต่างๆ เพื่อที่จะมีอิทธิพลต่อสมาชิกคนอื่นๆ ในขณะที่เดียวกันก็ได้รับอิทธิพลจากสมาชิกด้วยกันด้วย

- **ผลผลิตของกลุ่ม (Outputs)** หมายถึง ผลที่เกิดขึ้นจากกระบวนการเปลี่ยนผ่านในกลุ่ม ซึ่งมีทั้งผลที่จับต้องได้ เช่น การตัดสินใจของกลุ่ม ข้อเสนอแนะ แนวทางแก้ไขปัญหา ผลงานของกลุ่ม ฯลฯ และผลที่จับต้องไม่ได้ เช่น ความเหนียวแน่นของกลุ่ม อารมณ์ ความรู้สึกต่างๆ ของสมาชิก พัฒนาการของสมาชิก การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของกลุ่ม การปรับเปลี่ยนกระบวนการเปลี่ยนผ่านของกลุ่ม เช่น การเปลี่ยนแปลงสถานะความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกกลุ่ม การใช้กลวิธีแก้ไขความขัดแย้ง ฯลฯ ทั้งนี้แม้เราจะหวังว่าผลผลิตของกลุ่มควรจะเป็นไปในเชิงบวกก็ตาม แต่บางครั้งก็อาจก่อให้เกิดผลเชิงทำลายแก่กลุ่มหรือองค์กรที่กลุ่มสังกัดได้เหมือนกัน ถ้าหากกลุ่มตัดสินใจไปอย่างรีบเร่ง หรือเกิดความไม่พอใจขึ้นในหมู่สมาชิก เป็นต้น

- **สิ่งแวดล้อม (Environment)** เนื่องจากกลุ่มทุกกลุ่มไม่อาจเกิดขึ้นมาได้โดยปราศจากสิ่งแวดล้อม สิ่งแวดล้อมจึงหมายถึงทุกสิ่งทุกอย่างที่อยู่นอกกลุ่มหรือนอกบริบทของกลุ่ม ซึ่งมีผลต่อความเป็นไป การติดต่อสื่อสารกันภายในกลุ่มและการดำเนินงานของกลุ่ม และแม้ว่าสิ่งแวดล้อมจะเป็นเรื่องสำคัญก็ตาม แต่ก็มีการศึกษาในประเด็นนี้น้อยอยู่ การจะทำความเข้าใจกลุ่มเล็กได้ ก็จะต้องพิจารณาสิ่งแวดล้อมของกลุ่มเล็กประกอบไปด้วยเสมอ เพราะกลุ่มไม่เพียงแต่ได้รับอิทธิพลจากสิ่งแวดล้อมเท่านั้นในทางกลับกัน กลุ่มก็ยังสามารถกำหนดทิศทางของสิ่งแวดล้อมได้ด้วย ตัวอย่างของสิ่งแวดล้อมก็เช่นสภาพทางภูมิศาสตร์ สภาพทางสังคมวัฒนธรรมที่แวดล้อมกลุ่ม กลุ่มประเภทต่างๆ ที่อยู่ในชุมชน ทรัพยากรของชุมชน ทรัพยากรภายในองค์กร โครงสร้างอำนาจของชุมชน ระบบความเชื่อ ค่านิยม ระบบราชการ ระบบการผลิตทางเศรษฐกิจที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ โอกาสในการมีส่วนร่วมในกิจกรรมชุมชนของคนในชุมชนและสมาชิกกลุ่ม ฯลฯ

- **ลักษณะของระบบ (Characteristics of Systems)** ระบบจะถูกเรียกว่าเป็นระบบเปิดหรือระบบปิด ก็จะขึ้นอยู่กับปริมาณของปฏิสัมพันธ์ที่ระบบนั้นๆ มีกับสิ่งแวดล้อม โดยที่ระบบปิดจะมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมน้อยมาก อย่างไรก็ตาม เรามักพบว่าระบบของมนุษย์นั้นเกือบไม่มีระบบใดเลยที่เป็นระบบปิด สำหรับกลุ่มเล็กก็จะเป็นระบบเปิดที่มีการแลกเปลี่ยนกับสิ่งแวดล้อมต่างๆ กันไป และแม้ว่าการเป็นระบบเปิดและระบบปิดจะมีข้อได้เปรียบเสียเปรียบแตกต่างกันก็ตาม แต่เมื่อเปรียบเทียบกันแล้ว การเป็นระบบเปิดของกลุ่มซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงกับสิ่งแวดล้อมโดยเสรีจะมีประโยชน์มากกว่าการเป็นระบบปิด เพราะจะได้รับข้อมูลข่าวสาร ข้อคิดเห็น ข้อเสนอแนะ ทรัพยากร ฯลฯ มาปรับปรุงระบบให้มีความสมดุลและดำรงอยู่ต่อไปมากกว่า

การทำงานภายในระบบเปิดจะมีองค์ประกอบสำคัญดังต่อไปนี้ คือ การพึ่งพาอาศัยขององค์ประกอบภายในระบบ (Interdependence) ซึ่งมีความหมายเป็น 2 นัย นัยแรกคือ การที่องค์ประกอบแต่ละอย่างภายในระบบจะอิงอาศัยและส่งผลกระทบต่อกันและเสมอ เหมือนเช่นการอิงอาศัยกันระหว่างระบบกับสิ่งแวดล้อม ในทำนองเดียวกัน ในกลุ่มเล็กนั้น สมาชิกเพียงคนเดียว เงื่อนไขปัจจัยเดียว ความคิดเห็นอย่างเดียว หรือพฤติกรรมแม้เพียงอย่างเดียว ก็อาจจะส่งผลกระทบต่อการทำหน้าที่ของกลุ่มโดยรวมได้ ส่วนนัยที่สอง มีความหมายว่าสมาชิกทุกคนของกลุ่มต่างก็อิงอาศัยซึ่งกันและกัน เพื่อทำงานให้บรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้ร่วมกัน

- **การป้อนข้อมูลย้อนกลับ (Feedback)** ความมีคุณค่าประการหนึ่งของระบบมนุษย์ที่รวมถึงกลุ่มเล็กด้วย ก็คือ ความสามารถที่จะปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์หรือเงื่อนไขปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงไป โดยผ่านการป้อนข้อมูลย้อนกลับ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของผลผลิตของกลุ่มที่จะช่วยให้ระบบสามารถติดตามความก้าวหน้าของการบรรลุเป้าหมายของกลุ่มและการปรับปรุงแก้ไขข้อผิดพลาดที่เกิดขึ้น เพื่อที่จะดำรงคุณภาพของระบบให้คงอยู่ต่อไป

- **การมีหลายสาเหตุ หลายเส้นทาง (Multiple Causes, Multiple Paths)** สิ่งมีชีวิตทุกระบบรวมทั้งกลุ่มเล็กมีลักษณะร่วมกันอยู่ประการหนึ่ง นั่นก็คือ มีความซับซ้อน มีหลายเหตุปัจจัยที่เมื่อมามีปฏิสัมพันธ์กันแล้ว ก็อาจทำให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่งกับกลุ่มขึ้นได้ อีกประการหนึ่งก็คือ เส้นทางของการที่กลุ่มจะทำกิจกรรมหรือดำเนินงานให้บรรลุเป้าหมายได้นั้น ไม่ได้มีเส้นทางเดียว แต่มีหลายๆเส้นทาง ซึ่งทั้งหมดนี้ล้วนแต่แสดงให้เห็นความซับซ้อนของกลุ่มทั้งสิ้น

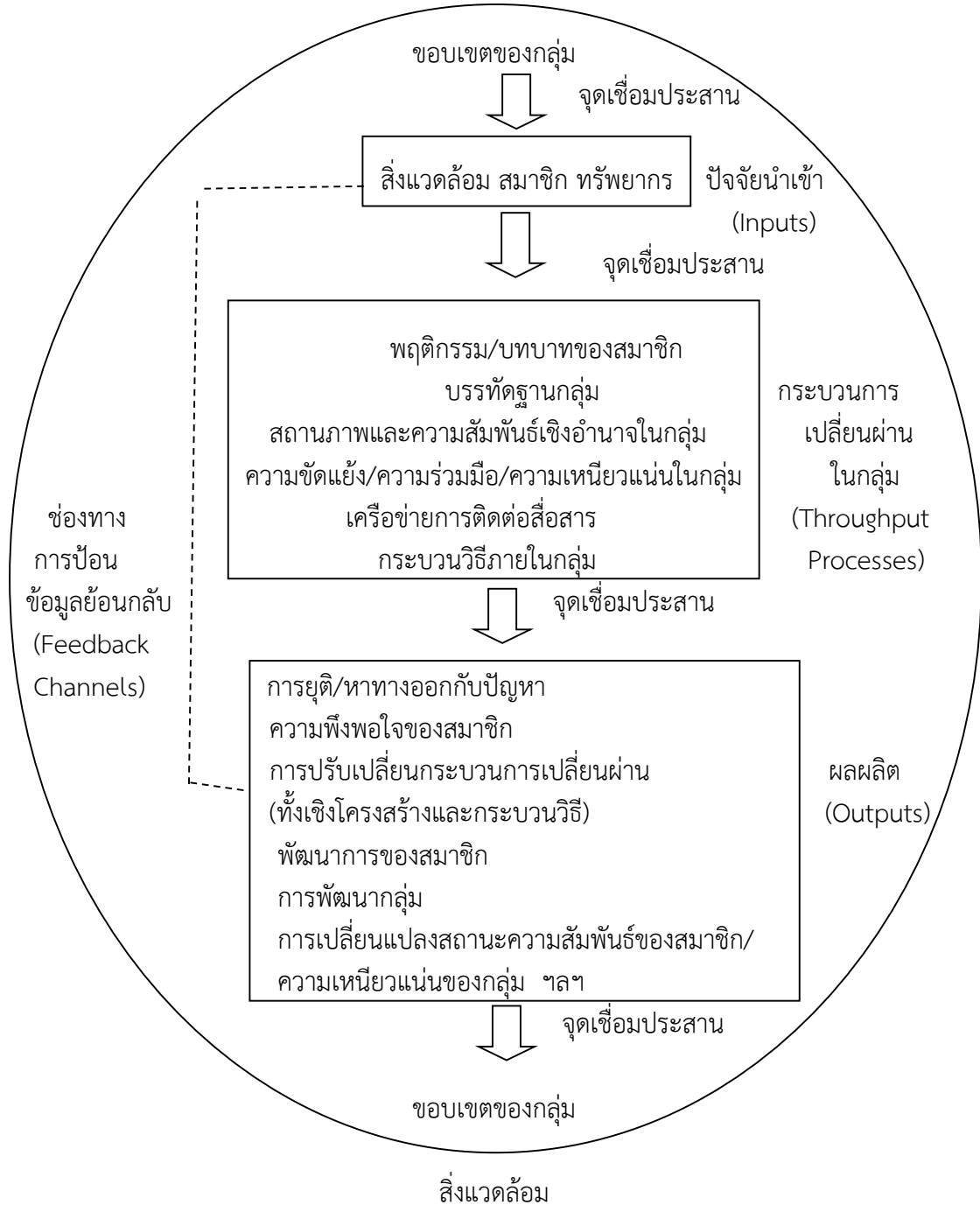
- **การที่ระบบไม่ได้เป็นผลรวมของระบบย่อย (Nonsummativity)** ซึ่งหมายถึงการมองกลุ่มในลักษณะที่เป็นองค์รวมที่แม้ว่าจะนำผลของระบบย่อยต่างๆ ภายในกลุ่มมารวมกันก็ตาม ก็จะมีคุณสมบัติไม่เทียบเท่ากับกลุ่มโดยรวม

เพื่อความเข้าใจการทำงานของกลุ่มเล็กในฐานะระบบเปิดได้สมบูรณ์มากขึ้น สามารถจะศึกษาเพิ่มเติมได้จากแผนภูมิที่ 8 ในหน้าต่อไป

สำหรับคำอธิบายทฤษฎีระบบทั่วไปของคนอื่นๆ นั้น **มัลคอล์ม เพอร์** ได้สรุปแนวความคิดพื้นฐานของทฤษฎีนี้ไว้ว่า องค์ประกอบทุกชนิดเป็นระบบที่ประกอบด้วยระบบย่อยๆ อันเป็นส่วนหนึ่งของระบบที่อยู่เหนือตัวของมันเองขึ้นไป ระบบเป็นสิ่งที่มิชอบเขตและมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมอยู่ตลอดเวลา ซึ่งอาจจำแนกระบบออกได้เป็น 2 ประเภทคือ ระบบปิดกับระบบเปิด ระบบปิดจะไม่มี การแลกเปลี่ยนพลังงานหรือข่าวสารใดๆ กับภายนอก ในขณะที่ระบบเปิดจะมีการแลกเปลี่ยนพลังงานหรือข่าวสารกับภายนอก ในลักษณะของการแทรกซึมผ่านเข้าไปภายใน ซึ่งพลังงานหรือข่าวสารที่นำเข้าไป เรียกว่า ปัจจัยนำเข้า หรือ Input และพลังงานหรือข่าวสารที่ถูกใช้ไปภายในระบบจะเรียกว่า Throughput ส่วนผลที่เกิดขึ้นซึ่งระบบจะส่งผ่านออกไปสู่สิ่งแวดล้อมภายนอกจะเรียกว่า Outputs ทุกๆ ระบบนอกจากจะมีวงจรการป้อนกลับ (Feedback Loops) ที่สามารถจะบอกให้ทราบว่าผลจากการแปรรูปข่าวสารและพลังงานที่ส่งเข้าไปยังระบบนั้นๆ เป็นอย่างไรแล้ว ก็ยังต้องรักษาคุณภาพของระบบเองไว้เสมออีกด้วยทำระบบที่ไม่ได้รับปัจจัยนำเข้าจะพบกับความเสื่อมสลาย (Entropy) ลงไปในที่สุด (Payne 1991: 135)

ส่วน **ลาร์รี่ แอล. บาร์เกอร์ และคณะ (Larry L. Barker, et al. 1995: 22-25)** มองกลุ่มเล็กด้วยทัศนะที่ว่า สมาชิกในกลุ่มต่างก็เป็นองค์ประกอบของระบบที่มีความสัมพันธ์ พึ่งพาอาศัยกันและ ส่งอิทธิพลต่อกัน สิ่งที่เกิดขึ้นกับสมาชิกคนหนึ่งคนใดในกลุ่ม ก็ย่อมจะส่งผลกระทบต่อสมาชิกคนอื่นๆ ด้วย หรือพูดอีกอย่างหนึ่งได้ว่า กลุ่มจะถูกควบคุมโดยวัตถุประสงค์ของสมาชิก โดยที่กลุ่มเล็กก็จะเป็นเสมือนระบบเปิดที่แลกเปลี่ยนข่าวสารข้อมูล พลังงาน กับสิ่งแวดล้อมนอกกลุ่ม โดยผ่านทั้งทางปัจจัยนำเข้าไปภายในกลุ่ม เพื่อให้กลุ่มดำเนินต่อไปได้ กับทางผลผลิตที่กลุ่มส่งออกมาภายนอกไปยังสิ่งแวดล้อม ซึ่งสะท้อนข้อเท็จจริงที่ว่า กลุ่มจะต้องมีปัจจัยนำเข้ามากกว่าผลผลิตที่ส่งออกมาภายนอกเสมอ กลุ่มจึงจะสามารถดำรงคุณภาพอยู่ได้

แผนภูมิที่ 8 ตัวแบบของกลุ่มเล็กที่เป็นระบบเปิด
สิ่งแวดล้อม

ที่มา: ดัดแปลงจาก Galanes, Adams, and Brilhart 2000: 31

การปรับใช้ทฤษฎีระบบทั่วไปในงานสังคมสงเคราะห์กลุ่ม

นักสังคมสงเคราะห์ควรพิจารณากลุ่มที่ตนเองปฏิบัติงานด้วยว่าเป็นเสมือนระบบสังคมเล็กๆ ระบบหนึ่งที่ประกอบด้วยระบบย่อยๆ คือสมาชิกแต่ละคนในกลุ่มที่มีลักษณะต่างๆ กัน มีการติดต่อสื่อสารและมีปฏิสัมพันธ์กัน สิ่งใดก็ตามที่เกิดขึ้นกับสมาชิกคนหนึ่งคนใดในกลุ่ม ก็จะมีผล

กระทบทั้งทางตรงและทางอ้อมต่อสมาชิกคนอื่นๆ ในกลุ่มด้วยเสมอ ในขณะที่เดียวกัน กลุ่มก็เป็นส่วนหนึ่งของระบบใหญ่ที่อยู่เหนือตัวเองขึ้นไปเป็นลำดับชั้น และจากการที่กลุ่มจะต้องทำหน้าที่ที่อยู่ภายในสิ่งแวดล้อมเสมอ กลุ่มจึงต้องพึ่งพาอาศัยและมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมของกลุ่ม ทำให้ความเป็นไปและการดำเนินงานใดๆ ของกลุ่ม ล้วนแต่ส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมรอบๆ กลุ่ม ทั้งนี้กลุ่มก็ควรจะมีศักยภาพในการปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมด้วย โดยผ่านทาง การป้อนข้อมูลย้อนกลับของกลุ่ม ในส่วนของสิ่งแวดล้อมก็มีศักยภาพที่จะส่งผลกระทบต่อกลุ่มเช่นเดียวกัน กลุ่มจึงต้องเตรียมตัวให้พร้อมที่จะรับผลกระทบนี้อยู่เสมอ และควรจะต้องมีศักยภาพที่จะปรับเปลี่ยนสิ่งแวดล้อมให้เป็นคุณต่อกลุ่มด้วย อีกประการหนึ่ง แม้ว่ากลุ่มจะเป็นระบบเล็กภายในระบบใหญ่ และมีระบบย่อยอยู่ภายในกลุ่มเองก็ตาม แต่นักสังคมสงเคราะห์ก็ควรพิจารณาและขอให้กลุ่มพิจารณาอยู่เสมอๆ ว่า กลุ่มมีลักษณะเป็นองค์รวม ที่จำเป็นต้องอิงอาศัยการร่วมมือร่วมใจของสมาชิกทุกๆ คนในกลุ่ม จึงจะทำให้กลุ่มดำเนินงานไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ (อาศัยเค้าโครงความคิดจาก Keyton 1999: 199)

อนึ่งกลุ่มเล็กตามทฤษฎีระบบทั่วไปควรจะได้รับพิจารณาว่า เป็นองค์รวมที่ไม่มีลักษณะตายตัว แต่มีพลวัต และกำลังอยู่ในกระบวนการที่มีการพัฒนาไปอยู่ตลอดเวลา จึงมีทั้งที่ก้าวไปข้างหน้าหรือมีทิศทางไปในทางบก และก้าวถอยหลังคือกลายเป็นระบบที่ไม่มีประสิทธิภาพก็ได้ ซึ่งการอยู่ในกระบวนการพัฒนานี้ก็หมายความว่ากลุ่มมีการตอบสนองต่อปฏิสัมพันธ์ทั้งในระบบจุลภาคที่อยู่ภายในกลุ่มและในระบบมหภาคที่อยู่เหนือตัวกลุ่มเองขึ้นไป ซึ่งการตอบสนองต่อทั้งระบบจุลภาคและมหภาคนี้เองที่สร้างการเปลี่ยนแปลงทั้งทางบวกและทางลบให้เกิดขึ้นกับกลุ่ม (Keyton: 120) และในประการสุดท้ายกลุ่มก็ควรจะถูกมองว่าเป็นระบบเปิดที่เปิดรับปัจจัยนำเข้า เช่น ความคิดเห็นความรู้สึก ข้อเสนอแนะ ข้อมูล ข่าวสาร พลังงาน ทรัพยากร จากสิ่งแวดล้อมภายนอก เช่น จากกลุ่มอื่น จากสังคม เข้าไปในขอบเขตของมันอยู่เสมอ เพื่อจะนำมาเปลี่ยนแปลงโดยกระบวนการภายในกลุ่มที่มีความหลากหลาย ออกมาเป็นผลผลิตของกลุ่ม และส่วนหนึ่งของผลผลิตนี้ก็คือ การป้อนข้อมูลย้อนกลับที่จะช่วยให้กลุ่มมีศักยภาพในการปรับตัวเองและปรับสิ่งแวดล้อมให้เอื้ออำนวยต่อกลุ่ม อันจะส่งผลถึงคุณภาพและความมั่นคงของกลุ่มนั่นเอง กล่าวโดยสรุป ทฤษฎีระบบทั่วไปได้ฉายภาพของกลุ่มว่าเป็นองค์รวมที่มีชีวิต มีขอบเขตวัตถุประสงค์และกลไกที่จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเพื่อให้ระบบมีคุณภาพและความมั่นคงอยู่ได้ต่อไป (Garvin 1987b: 687)

7. แนวคิดเชิงนิเวศ (Ecological Perspective)

คาเรล บี. เจอร์เมน (Carel B. Germain) เป็นผู้เสนอให้นำแนวคิดเชิงนิเวศมาใช้ในสังคมสงเคราะห์เฉพาะรายเมื่อตอนต้นทศวรรษ 1970 เพราะเห็นว่าแม้สังคมสงเคราะห์จะตระหนักถึงความสำคัญของปัจเจกกับสิ่งแวดล้อมก็ตาม แต่ก็ยังขาดแนวคิดที่จะนำมาวิเคราะห์ความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรม (Germain and Glitterman 1995: 761) ในระยะต่อมาแนวคิดนี้ได้มีการปรับให้มีความหลากหลาย มีพลังในการอธิบายและทำความเข้าใจกับบุคคลกลุ่ม และชุมชนมากขึ้น ทั้งยังมีที่มาจากหลายสาขาวิชาด้วย เช่น วิทยาศาสตร์กายภาพ สังคมวิทยา มานุษยวิทยา จิตวิทยา (Greene 1991: 266-269, 282-290)

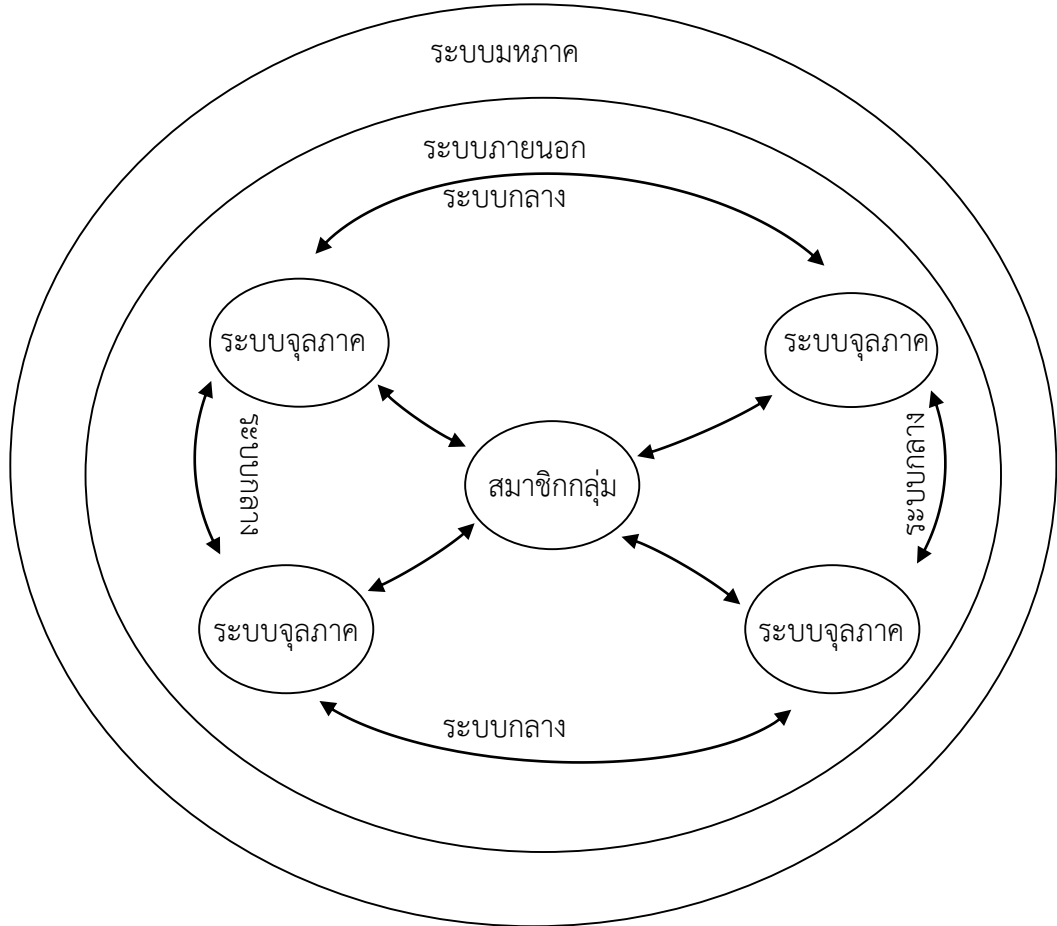
สาระสำคัญของแนวคิดเชิงนิเวศ ก็คือสมมุติฐานที่ว่าบุคคล (Person) และสิ่งแวดล้อม (Environment) ไม่อาจจะแบ่งแยกจากกันได้เลยและจะต้องนำมาพิจารณาควบคู่กันไปเสมอ (Greene: 270) บุคคลและสิ่งแวดล้อมจึงเป็นระบบที่อยู่รวมกันอย่างมีเอกภาพในบริบททาง

วัฒนธรรมและประวัติศาสตร์หนึ่งๆ เสมอ ทำให้ทั้งสองระบบนี้ต่างก็มีอิทธิพลต่อกันและมีความสัมพันธ์กันไม่ว่าจะในเชิงลบ เชิงบวก หรือเป็นกลางก็ตาม (Germain and Glitterman 1995: 76)

สมมติฐานสำคัญของแนวคิดเชิงนิเวศก็คือ การมองว่ามนุษย์เราต่างก็มีจุดมุ่งหมายส่วนบุคคลมีศักยภาพที่แฝงเร้นอยู่ในตัวที่จะมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมและบุคคลอื่น การจะทำความเข้าใจกับมนุษย์ได้ก็ต้องเข้าใจข้อเท็จจริงที่ว่า มนุษย์เป็นสายพันธุ์ของสิ่งมีชีวิตที่สร้างวัฒนธรรมขึ้นมา ในขณะที่เดียวกันมนุษย์เองก็เป็นผลิตผลของวัฒนธรรมที่หล่อหลอมกล่อมเกลาและแวดล้อมตัวมนุษย์อยู่ อีกทั้งการจะเข้าใจปัญหาของมนุษย์ก็จำเป็นต้องทำความเข้าใจพื้นที่ชีวิต (Life space) ที่มนุษย์เราอาศัยอยู่พร้อมๆ กันไปกับบริบททางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของมนุษย์ นอกจากนี้ แนวคิดเชิงนิเวศยังเน้นความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกหรือสมาชิกกลุ่มกับระบบต่างๆ ในหลายระดับที่แวดล้อมคนเรามากมาย โดยที่ ยู.บรอนเฟนเบรินเนอร์ (อ้างถึงใน Greene 1991: 271, 280) ได้แบ่งระบบนิเวศที่แวดล้อมคนเรามากเป็น 4 ระดับที่ซ้อนกันอยู่เป็นลำดับชั้นจากวงในสุดจนถึงวงนอกสุด อันได้แก่ ระบบย่อยหรือจุลภาค (Microsystem) ตัวอย่างเช่น ครอบครัว เครือญาติ เพื่อนบ้าน ฯลฯ ระบบกลาง (Mesosystem) เช่น กลุ่ม สถาบัน องค์กรต่างๆ ในชุมชน หรือชุมชนเอง ฯลฯ ระบบภายนอก (Exosystem) เช่น เครือข่ายต่างๆ ทั้งในและนอกชุมชน สถาบัน องค์กรต่างๆ นอกชุมชน ฯลฯ และระบบมหภาค (Macrosystem) เช่น นโยบาย กฎหมาย ระบบเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม ระบบราชการ ฯลฯ ดังแผนภูมิที่ 9 ต่อไปนี้ที่แสดงระบบนิเวศในหลายระดับที่แวดล้อมปัจเจก/สมาชิกกลุ่มอยู่

เมื่อมนุษย์ (ซึ่งในที่นี้หมายถึงสมาชิกกลุ่ม) และสิ่งแวดล้อมมารวมกันเป็นระบบที่มีเอกภาพตามแนวคิดเชิงนิเวศ ก็ทำให้สมาชิกกลุ่มและสิ่งแวดล้อมต่างก็ต้องพยายามแลกเปลี่ยนและตอบสนองกันและกันอยู่เสมอเพื่อทำให้เกิดความสมดุล ความกลมกลืน (Goodness of fit) ขึ้นมา ซึ่งมีความหมายว่า สมาชิกกลุ่มจะมีความสามารถในการปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อม ในขณะที่เดียวกันสิ่งแวดล้อมก็สามารถเกื้อกูลสนับสนุนสมาชิกกลุ่มด้วย เมื่อใดก็ตามที่เกิดความไม่สมดุลระหว่างสมาชิกกลุ่มกับสิ่งแวดล้อมขึ้นก็หมายความว่า ได้เกิดความตึงเครียด (Stress) ขึ้นแล้ว ซึ่งก็คือการที่สมาชิกกลุ่มไม่สามารถใช้ทรัพยากรมาตอบสนองปัญหาความจำเป็นของตนเองได้นั่นเอง ทำให้นักสังคมสงเคราะห์จำเป็นต้องเข้าไปดำเนินงานร่วมกับสมาชิกกลุ่ม ณ จุดใดจุดหนึ่งภายในพื้นที่ชีวิตหรือบริบทของสมาชิกกลุ่ม เพื่อที่จะลดความตึงเครียดและช่วยสร้างความสมดุลระหว่างสมาชิกกลุ่มกับสิ่งแวดล้อมขึ้นมาใหม่ นอกจากนี้แนวคิดเชิงนิเวศก็ยังได้เน้นประเด็นของการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์เชิงอำนาจด้วย โดยการนำเสนอว่าไม่ว่าบุคคลหรือสมาชิกกลุ่มก็ล้วนแต่มีศักยภาพที่จะเปลี่ยนแปลงพลังต่างๆ ที่มีอิทธิพลต่อพื้นที่ชีวิตของตนเองด้วยกันทั้งนั้น มิใช่จะปล่อยให้พลังเหล่านี้มีอิทธิพลต่อตนเองอยู่เพียงฝ่ายเดียวซึ่งจัดว่าเป็นแนวคิดที่ช่วยส่งเสริมให้เกิดการพิทักษ์สิทธิในงานสังคมสงเคราะห์กลุ่มขึ้น ทั้งในแง่ที่นักสังคมสงเคราะห์พิทักษ์สิทธิให้แก่สมาชิกกลุ่มและการที่สมาชิกกลุ่มจะพิทักษ์สิทธิของตนเอง (Greene: 270-272, 280) เพื่อที่จะเปลี่ยนแปลงสิ่งต่างๆ ซึ่งจะมีผลกระทบทางลบต่อกลุ่มหรือสมาชิกกลุ่ม

แผนภูมิที่ 9 ระดับต่างๆ ของระบบนิเวศที่แวดล้อมสมาชิกกลุ่ม

ที่มา: Greene 1991: 283

นอกจากนี้แนวคิดเชิงนิเวศก็ทำให้แนวคิดเกี่ยวกับกลุ่มขึ้นมาอีกด้วย นั่นก็คือแนวคิดการช่วยเหลือกันและกัน (Mutual Aid Approach) ระหว่างสมาชิกกลุ่ม ซึ่งตั้งอยู่บนหลักการที่ว่า สมาชิกกลุ่มต่างๆ ก็เป็นแหล่งที่ให้การช่วยเหลือสนับสนุนซึ่งกันและกันในการแก้ไขปัญหาต่างๆ เช่น การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชีวิต การได้รับการกดดันจากสิ่งแวดล้อม การปรับตัวในด้านความสัมพันธ์กับบุคคลอื่นที่ผิดปกติหรือบกพร่องไป ตามแนวคิดนี้ กลุ่มจึงเป็นเหมือนแหล่งประกอบหน้าที่สมาชิกกลุ่มซึ่งมีปัญหาเดียวกันหรือเหมือนๆ กันมีความต้องการเดียวกัน ต่างก็ให้การช่วยเหลือกันและกันหรือเป็นพันธมิตรกันทั้งยังเป็นที่ทำให้โอกาสแก่สมาชิกกลุ่มได้มาร่วมแลกเปลี่ยนข้อมูล ให้ข่าวสารข้อเท็จจริง มีการเสวนาแลกเปลี่ยนข้อคิดเห็นภายในกลุ่ม มีการให้ข้อคิดเห็นหรือปรึกษาหารือกันในเรื่องที่สังคมไม่เปิดโอกาสให้เรียนรู้มากนัก เช่น เรื่องทางเพศ กลุ่มช่วยสร้างความรู้สึกร่วมกันให้สมาชิกคิดว่าต่างคนต่างก็ร่วมรื้อรื้อนาว่าเดียวกัน หรือร่วมชะตากรรมเดียวกัน ไม่ใช่รู้สึกว่าคุณเหมือนอยู่โดดเดี่ยวในโลก หรือแบกรับภาระอยู่คนเดียวในโลก ให้การหนุนช่วยและเกื้อกูลกันและกัน สร้างความต้องการอย่างเดียวกันในเรื่องที่สมาชิกต่างก็เห็นพ้องกัน มีความพยายามแก้ไขปัญหาร่วมกัน ช่วยเหลือแก้ไข

ปัญหาของเพื่อนสมาชิก มีการทดลองแก้ไขปัญหาจริงๆ หรือทดลองสิ่งใหม่ๆ ขึ้นมา สร้างจุดแข็งของกลุ่มร่วมกันจากการรวมพลังกัน ช่วยสร้างประสบการณ์ที่สมาชิกกลุ่มต่างก็รู้สึกว่ามีอำนาจ เป็นต้น (Greene: 287) ซึ่งก็มีนัยว่าสมาชิกกลุ่มต่างก็เป็นกัลยาณมิตรของกันและกันนั่นเอง

การปรับใช้แนวความคิดเชิงนิเวศในงานสังคมสงเคราะห์กลุ่ม

แนวคิดเชิงนิเวศแม้ว่าจะมีความคล้ายคลึงกับทฤษฎีระบบ ในแง่ที่ต่างก็มองกลุ่มว่ามีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับโครงสร้างที่แวดล้อมกลุ่มอยู่ แต่แนวคิดเชิงนิเวศก็มองแตกต่างจากทฤษฎีระบบโดยเห็นว่ากลุ่มไม่อาจแยกออกจากสิ่งแวดล้อมที่มีหลายระดับได้ อันเป็นจุดแข็งของแนวคิดนี้ที่ทำให้การปฏิบัติงานสังคมสงเคราะห์กลุ่มของนักสังคมสงเคราะห์ ไม่อาจจะละเลยการวิเคราะห์กลุ่มโดยเชื่อมโยงสัมพันธ์กับโครงสร้างสิ่งแวดล้อมกลุ่มในหลายระดับ เช่น ระดับกลุ่ม ระดับครอบครัวของสมาชิกกลุ่ม ระดับชุมชนหรือท้องถิ่น ระดับจังหวัด ระดับภูมิภาค ระดับประเทศ ฯลฯ ได้เลย รวมทั้งยังดำเนินงานกับกลุ่มโดยให้ความสำคัญกับสิ่งแวดล้อมนอกกลุ่มหรือบริบทแวดล้อมกลุ่ม ว่ามีอิทธิพลต่อกลุ่มไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าปัจจัยภายในกลุ่ม ทั้งยังศึกษาปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกกลุ่มกับสิ่งแวดล้อมว่าทำให้เกิดสถานการณ์/ปัญหาใดๆ ขึ้นมาบ้าง นอกจากนี้ ก็ยังให้ความสำคัญกับการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เป็นธรรมระหว่างสมาชิกกลุ่มกับบริบทหรือสภาพแวดล้อมของกลุ่ม เพื่อทำให้เกิดความเป็นธรรมมากยิ่งขึ้น เช่น การเปลี่ยนแปลงกฎระเบียบ โครงสร้างทางสังคมวัฒนธรรมที่แวดล้อมกลุ่ม

นักสังคมสงเคราะห์กลุ่มสามารถนำแนวคิดเชิงนิเวศไปปรับใช้ โดยการมองกลุ่มว่าเป็นแหล่งที่ทำให้สมาชิกต่างก็เป็นกัลยาณมิตรที่ให้การสนับสนุน เกื้อกูล ช่วยเหลือกันและกันด้วยวิถีทางต่างๆ ตามแนวคิดการช่วยเหลือกันและกัน และส่งเสริมกลุ่มให้ทำกิจกรรมเพื่อช่วยเหลือกันและกัน ซึ่งในที่สุดแล้วก็จะทำให้ทั้งวัตถุประสงค์ของกลุ่มและของสมาชิกกลุ่มบรรลุผลสำเร็จ

8. แนวคิดระบบอุปถัมภ์

ในการทำความเข้าใจและการปฏิบัติงานกับกลุ่มต่างๆ ในสังคมไทย ไม่ว่าจะเป็กลุ่มจัดตั้งหรือกลุ่มธรรมชาติก็ตาม แนวคิดสำคัญแนวหนึ่งที่ไม่อาจละเลยได้ก็คือ ระบบอุปถัมภ์ เพราะเป็นที่ยอมรับของนักวิชาการทั้งไทยและต่างประเทศว่า จะทำให้เข้าใจพลวัตของกลุ่มในสังคมไทยในระดับจุลภาค (Micro Level)⁵ ได้ดี โดยที่นักวิชาการไทยซึ่งบุกเบิกนำแนวการวิเคราะห์ระบบอุปถัมภ์มาใช้ อธิบายโครงสร้างสังคมไทยในยุครัตนโกสินทร์ได้อย่างชัดเจนและเป็นที่ยอมรับก็คือ ม.ร.ว. อคินรพีพัฒน์ ในหนังสือของท่านชื่อ สังคมไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416 (อ้างถึงในอมรา พงศาพิชญ์ และปรีชา คุวินทร์พันธุ์ 2543: 2-4, 7)

ม.ร.ว.อคิน กล่าววาระบบอุปถัมภ์เป็นผลมาจากความเชื่อของคนไทยในเรื่องบุญกรรมที่สร้างสมมาแต่ชาติปางก่อนและเรื่องตายแล้วเกิดใหม่ การที่คนจะเกิดมาในชั้นใดหรือมีเงินทอง มีอำนาจวาสนาก็เพราะกรรมที่ได้ทำไว้ในอดีตชาติ ทำให้คนไทยยอมรับความแตกต่างของฐานะตำแหน่งที่ลดหลั่นกันเป็นชั้นๆ ว่าเป็นบัญญัติทางธรรมชาติ และยึดถือความแตกต่างเป็นหลักสูงต่ำของฐานะตำแหน่งในการจัดระเบียบทางสังคม (อมรา พงศาพิชญ์ และปรีชา คุวินทร์พันธุ์: 3-4 และ ม.ร.ว.

⁵ ในขณะที่ในระดับมหภาค (Macro) การวิเคราะห์การจัดชั้นทางสังคม (Social Class) ก็เป็นแนวคิดที่ช่วยในการอธิบายสังคมไทยได้อย่างไม่มีข้อขัดแย้งกับการวิเคราะห์ระบบอุปถัมภ์ในระดับจุลภาคแต่อย่างใด (ดูการอธิบายระบบอุปถัมภ์ในแง่มุมต่างๆ อย่างกว้างขวางของนักวิชาการไทยและต่างประเทศ ใน อมรา พงศาพิชญ์ และปรีชา คุวินทร์พันธุ์ 2543)

อคิน รพีพัฒน์ 2543: 149) สังคมไทยในยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์นั้น มีการแบ่งชนชั้นออกเป็น 4 กลุ่มด้วยกันคือ เจ้า ขุนนาง ไพรและทาส โดยที่คนไทยจะยอมรับการแบ่งชนชั้นตามนี้ แต่ในความเป็นจริงแล้ว การแบ่งชนชั้นทางสังคมดังกล่าวจะไม่เบ็ดเสร็จเด็ดขาดยังมีการเลื่อนไหลได้ในบางชนชั้น โดยผู้ที่อยู่สูงสุดคือ พระเจ้าแผ่นดิน และในการควบคุมกำลังคนซึ่งเป็นเรื่องสำคัญในยุคนั้นก็มีการแบ่งลำดับชั้นออกเป็น 4 ประเภทคือ ยศ (ชั้นตามตำแหน่ง) ตำแหน่ง (ตำแหน่งทางราชการ) ราชทินนาม (ชื่อพระราชทาน) และศักดินา (เครื่องหมายแบ่งยศศักดิ์ของคนในราชอาณาจักรแตกต่างกันไปตามยศ) ข้าราชการที่ถือศักดินาตั้งแต่ 400 ขึ้นไปถือว่าอยู่ในชั้นขุนนาง เจ้านายก็จะอยู่ในลำดับชั้นสูงกว่าขุนนาง ส่วนไพร่ก็คือชาวนาซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ ไพร่และทาสมีหน้าที่ผลิตสินค้าและบริการ ในสมัยนั้น การแบ่งชนชั้นระหว่างเจ้านายกับขุนนางและสามัญชนจะเห็นได้อย่างชัดเจนมาก (ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์: 147-153)

ผลของการแบ่งแยกฐานะสูงต่ำดังกล่าวนี้ ทำให้ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างคนไทยอาจจำแนกได้เป็นความสัมพันธ์ระหว่าง “ผู้ใหญ่” กับ “ผู้น้อย” หรือความแตกต่างระหว่าง “สูง” กับ “ต่ำ” ผู้ใหญ่หมายถึง ผู้ที่อยู่สูงกว่าอันขึ้นอยู่กับจำนวนศักดินาที่ถือ สังคมคาดหวังว่าผู้ใหญ่จะเป็นบุคคลที่ตั้งอยู่ในศีลธรรม ประพฤติตัวให้เหมาะสมแก่ความเคารพจากผู้น้อย ส่วนผู้น้อยก็ควรประพฤติปฏิบัติต่อผู้ใหญ่อด้วยหลัก 3 ประการ คือ เคารพ เชื่อฟัง และเกรงใจ ความแตกต่างระหว่างผู้ใหญ่กับผู้น้อยนี้ได้แพร่กระจายทั่วไปในสังคมไทย ทำให้ผู้ใหญ่อมีหน้าที่คุ้มครองป้องกัน ช่วยเหลือผู้น้อย ส่วนผู้น้อยก็ต้องมีค่านิยม “กตัญญูกตเวทิต์” ต่อผู้ใหญ่ (ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์: 153-156)

จากการที่สังคมไทยยึดถือความแตกต่างระหว่างความสูง-ต่ำทั้งในฐานะและตำแหน่งนี้เอง ที่ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลซึ่งมีความแตกต่างกันทั้งฐานะและตำแหน่งเป็นแบบแผนที่มีความสำคัญยิ่งในการจัดระเบียบทางสังคม โดยความสัมพันธ์ที่เห็นได้ง่ายก็คือความสัมพันธ์แบบผู้ใหญ่-ผู้น้อยหรือความสัมพันธ์แบบลูกพี่-ลูกน้อง ซึ่งตั้งอยู่บนรากฐานของความไม่เสมอภาคในการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ ไม่ว่าจะเป็นในด้านเศรษฐกิจ การเมือง หรือสังคมก็ตามความสัมพันธ์ในลักษณะนี้อาจเรียกได้ว่า “ความสัมพันธ์แบบผู้อุปถัมภ์และผู้รับอุปถัมภ์” หรือ Patron-Client Relationships ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ในแนวตั้งระหว่างผู้มีทรัพยากร (เช่น ทรัพย์สิน อำนาจ สิทธิพิเศษทางสังคม ฯลฯ) ต่างกัน โดยในการแลกเปลี่ยนระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับอุปถัมภ์นี้ ผู้อุปถัมภ์จะเป็นผู้ได้เปรียบในเนื้อแท้ของความสัมพันธ์ เพราะจะได้รับประโยชน์มากกว่า เนื่องจากมีฐานอำนาจในการต่อรองสูงกว่า มีทรัพยากรมากกว่าผู้รับอุปถัมภ์ อย่างไรก็ตาม กฏแห่งศีลธรรมของระบบอุปถัมภ์ก็คือ การตอบแทนซึ่งกันและกันเป็นสำคัญ โดยผู้อุปถัมภ์มักจะต้องช่วยเหลือเจือจาน ดูแลสวัสดิการของผู้รับอุปถัมภ์ในขณะเดียวกัน ผู้รับอุปถัมภ์ก็จำต้องทำงานรับใช้หรือให้บริการผู้อุปถัมภ์ จึงอาจกล่าวได้ว่า สังคมไทยมีการยึดถือระบบอาวุโสอย่างชัดเจน มีการจัดระเบียบบุคคลตามฐานะที่สูงกว่าและไม่มีคู่สัมพันธ์ใดที่มีความเท่าเทียมกันเลย นอกจากนี้ ระบบอุปถัมภ์ก็อยู่ในรูปที่เป็นทางการและที่ไม่เป็นทางการ อีกทั้งยังแฝงฝังอยู่ในองค์กรที่มีการจัดระเบียบเป็นแบบทางการ เช่น ระบบราชการด้วย (อมรา พงศาพิชญ์ และปรีชา คุวินทร์พันธุ์: 4-11)

การปรับใช้แนวคิดระบบอุปถัมภ์ในงานสังคมสงเคราะห์กลุ่ม

นักสังคมสงเคราะห์สามารถนำแนวความคิดระบบอุปถัมภ์ มาวิเคราะห์และทำความเข้าใจกลุ่มเล็กที่ตนเองปฏิบัติงานด้วย อย่างน้อยก็ใน 2 มุมมอง คือ มุมมองด้านองค์ประกอบภายในกลุ่ม

และมุมมองเชิงโครงสร้างที่แวดล้อมกลุ่ม ซึ่งทั้งสองมุมมองนี้ต่างก็เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมอุปถัมภ์ที่อาจจะมีอิทธิพลต่อสมาชิกแต่ละคน และเป็นโครงสร้างทางวัฒนธรรมที่แวดล้อมกลุ่มอยู่ เริ่มจากมุมมองด้านองค์ประกอบภายในกลุ่ม สำหรับกลุ่มที่สมาชิกมีฐานะทางเศรษฐกิจสังคมแตกต่างกันมาก และมาจากชนชั้นที่หลากหลาย หรือมีการแลกเปลี่ยนฟังก์ชันอาชีพในลักษณะของการอุปถัมภ์ค้ำจุนกัน ซึ่งเป็นความสัมพันธ์กันในแนวดิ่ง นักสังคมสงเคราะห์ก็สามารถวิเคราะห์ความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เท่าเทียมกันในระหว่างสมาชิกเหล่านี้ ซึ่งพัฒนามาจากประวัติศาสตร์ของความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกที่เป็นผู้อุปถัมภ์ฝ่ายหนึ่ง และที่เป็นผู้รับการอุปถัมภ์อีกฝ่ายหนึ่ง หรือไม่นักสังคมสงเคราะห์ก็อาจจะนำแนวคิดระบบอุปถัมภ์ไปใช้ในการวิเคราะห์ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างผู้นำกลุ่มที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการกับสมาชิกในกลุ่มว่ามีลักษณะอุปถัมภ์อย่างไรหรือไม่ มีการแลกเปลี่ยน หรือการต่างตอบแทนกันอย่างไรบ้าง และส่งผลกระทบต่อโครงสร้างกับกระบวนการกลุ่มในลักษณะต่างๆ อย่างไรก็ตาม เป็นต้น สำหรับมุมมองด้านโครงสร้างที่แวดล้อมกลุ่มนั้น นักสังคมสงเคราะห์สามารถศึกษาวิเคราะห์ในประเด็นต่างๆ ได้ เช่น วัฒนธรรมอุปถัมภ์มีผลต่อโครงสร้างอำนาจของกลุ่ม และต่อชีวิตของสมาชิกแต่ละคนอย่างไรบ้าง และทำให้สมาชิกกลุ่มได้รับความเป็นธรรมในการแลกเปลี่ยนและต่างตอบแทนหรือไม่ อย่างไร (เพราะในหลายกรณี การต่างตอบแทนอาจจะอยู่นอกเหนือกฎเกณฑ์หรือบรรทัดฐานที่กลุ่มกำหนดไว้ก็ได้) ระบบอาวุโสในกลุ่มมีผลต่อทิศทาง ความเป็นไปของกลุ่ม หรือกระบวนการภายในกลุ่ม เช่น ความขัดแย้งและการยุติความขัดแย้ง การขัดเกลาของกลุ่ม การตัดสินใจของกลุ่มอย่างไรบ้างหรือไม่ หรือระบบอุปถัมภ์มีผลต่อการจัดสรรทรัพยากรของกลุ่มให้แก่สมาชิกและชีวิตของสมาชิกอย่างไรบ้างหรือไม่ เป็นต้น